

Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez

0. A címben szereplő instabil tövű igéken nem valami új dolgot értek, hanem a mássalhangzóelemüket vesztő igetövek alkalmi megnevezéséül kívánom használni, mégpedig az ún. *sz-szel* bővülő *v* tövű (*észik, iszik; lész, tész, vész, visz, hisz*) és az (elsődlegesen) *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v* tövű (*al(u)szik, fek(ü)szik, nyug(o)szik, alkuszik* és a mai nyelvben már nem ilyenként használatos) igéket sorolom ide, de a másodlagosan *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v* tövűekkel (*cselekszik, verolek* stb.) és az ún. tiszta *v* tövűekkel nem foglalkozom.

Az általam tárgyalandó kérdésnek meglehetősen gazdag irodalma van, ami egyértelműen mutatja, hogy kutatók egymást követő nemzedékeit készítették fejtöresre, magyarázatok keresésére e számukat tekintve nem túl népes táborot alkotó igéink. Dolgozatomat — noha terjedelme ezt nem indokolja — azért tekintem a kérdéskörhöz fűzött széljegyzetszerű véleménynek, mert a bonyolult tárgynak mindössze néhány, bár nem lényegtelen pontjához javaslok az eddigiektől eltérő megoldást.

Ezen igéink iránti érdeklődésemet eredetileg az *észik* és a *vész/visz* vogul és osztják megfelelői keltették fel: azoknak is van (egyszótagú) magán- és mássalhangzós tőalternánsuk, de a részben eltérő tövűgi mássalhangzók és a paradigmabeli disztribúciójuk részleges egybeesése miatt nem láttam világosan ezen igetövek egymáshoz való viszonyát, nyelvtörténeti kapcsolatát a három ugor nyelvben. Benkő Loránd monográfiájának (Benkő 1980) megjelenése, majd E. Abaffy Erzsébetnek (1982) és Rédei Károlynak (1984) részben a Benkő-mű kapcsán megszületett tanulmányai inspiráltak arra, hogy megkísérlem összehangba tolni a magyar és obi-ugor igékről szerzett ismereteimet magyar (etimológia és történeti) megfelelőik viselkedésének és történetének tanulságaival. Ez persze elkerülhetetlenül azzal járt együtt, hogy beleártottam magamat a magyar nyelv történetészeinek munkájába. Eközben igyekeztem tájékozódni a tekintélyes mennyiségű szakirodalomban, hogy miként ítélték meg ezen igecsoportot magyar és finnugor nyelvészek. Úgy látom, a magyar, a vogul és az osztják instabil igetövek közti kapcsolatok tisztázása eddig alig jutott közelebb a megnyugtató megoldáshoz; az ősmagyarra, az ősvogulra és az ősosztjakra vonatkozóan — megítélésem szerint — ez idáig csak nem sok eredménnyel kecsegtető feltevéseket vetettek papírra. Ezennel tehát én is szaporítom a hipotézisek számát, remélve, hogy megfelelő érvekkel sikerül többé-kevésbé valószínűsíteniem őket.

Előjáróban még röviden tájékoztatom az olvasót, mely kérdéseknél fogok elidőzni:

1. Az instabil tövű igék tőalternánsai
2. Az instabil tövű igék elbeszélő múltjának időjele

3. Az alanyi és tárgyias ragozású igealakok kettősségének kora és eredete az instabil tövű igék e. sz. 3. sz. elbeszélő múltú alakjai kapcsán

1. Az instabil tövű igék tőalternánsai

Az egyszerűtagú instabil tövű igék csoportjának minden egyes tagja legalább az ősmagyar kortól fogva része szókincsünknek: az etimológiai szótárak (SKES, MSzFE, TESz.) szerint e hét ige közül a *hisz* ismeretlen eredetű, a *vész* legalább az ugor kori szókincset képviseli, a többi pedig a finn-ugor alapnyelvből öröklődött át. Már Kräuter észrevette, hogy a rokon nyelvekben is vannak ilyen igék, a vogul megfelelőket külön ki is emelte, viszonylag részletesen tárgyalta (Kräuter 1913. 317—318). Az egyszerűtagú finnugori szavak hangtörténeti előzményének tárgyalásakor Erkki Itkonen (1949) részletesen foglalkozott ezekkel az igékkel is. A *lész*-szel kapcsolatosan arra az etimológiai szótáraink által is elfogadott megállapításra jutott, hogy ez volt a finnugor alapnyelvben az egyetlen olyan nem névmási lexéma, amely már akkor egyszerűtagú volt, mivel ha benne akár **w* (vö. m. *löv-*), akár **j* lett volna, a lappban nem tűnhetett volna el nyom nélkül (Itkonen 1949: 1). A maradék négy igét — elsősorban — Itkonen rekonstrukciója (i. m.) és — másodsorban — az említett etimológiai szótárak rekonstrukciói alapján három csoportba sorolhatjuk kikövetkeztetett alapnyelvi hangtani szerkezetük szerint:

a) Az első szótagban felső nyelvválású hosszú magánhangzó volt és azt **k* követte:

**jüke* > fi. *juo-*, é. *joo-*, *juu-* stb. ~ m. *iszik*, *i-*, *iv-*,

**wike* > fi. *vie-*, é. *vii-*, nyj. *viä-*, *vē-* stb. ~ m. *visz*, *vi-*, *viv-*.

b) Az első szótagban középső nyelvválású rövid magánhangzó volt és azt **k* követte:

**teke* > fi. *teke-*, é. *tege-* stb. ~ m. *tész*, *tē-*, *tēv-*.

c) Az első szótagban középső nyelvválású rövid magánhangzó volt és azt **w* követte:

**sewe* > fi. *syö-*, é. *söö-*, *süü-*, osztj. **ai-/*äü-*, **aiγ-/*äüγ-*, vog. **ti-*, **tiγ-*, **tiǰ-* stb. ~ m. *észik*, *ē-*, *ēv-*.

Nem tűnik kellően megalapozottnak az MSzFE-nek az az álláspontja, hogy a m. *vész* és *visz* igék, ill. rokon nyelvi megfelelőik elkülönítendőek egymástól (i. m. 3: 687). Egyrészt hangtani érveléssel igyekszik felfogását megokolni: „a vogul meg az osztják ige ősboliugor **wa-* 'nehmen' előzményének a magánhangzója a magyar *visz* felteendő ugor **wiγš-* előzményének *i*-jéből nem származtatható” (i. h.); másrészt jelentéstani okot hoz fel, hogy ti. a *visz* megfelelőiként felsorolt igéknek nincs 'nehmen' jelentése. Én azonban úgy vélem, hogy ugor hangtörténeti ismereteink még igen messze vannak attól a stádiumtól, hogy a fenti érvelésnek nemhogy hitelt adhatnánk, hanem akárcsak kis mértékben is valószínűséget tulajdoníthatnánk. Az ugor kori 'visz' ≈ 'vész' szó- és jelentéshasadást pedig éppen támogatja az a körülmény, hogy a magyar *visz* megfelelőiként elkönyvelt finn-permi szók jelentése csak 'visz', a *vész*-hez sorolt obi-ugor szavaké pedig csak 'vesz', hiszen jelentés-tanilag közeli, rokon fogalmakat jelöl mindkettő, továbbá az ugor kori szóhasadást nem zárja ki, hogy az obi-ugor nyelvek csak az egyik (a másodlagos jelentésű) igét őrizték meg. Amikor a *vész* és a *visz* összetartozása mellett foglalkozunk állást, voltaképpen nyitott kapukat döngöztünk, hiszen így tárgyalja őket az Uráli etimológiai szótár (kézirat) és a TESz. (3: 1125—1126, 1157—1158) is.

1.1. Úgy hiszem, megszívlelendő tanulsággal jár ezen igéink obi-ugor megfelelőinek tótani viselkedését alaposabban is szemügyre venni. Első látásra a tanulságok tán túlságosan is soványnak ígérkezhetnek, hiszen mindössze hármójuk (*észik, iszik, vész/visz*) esetében tud az etimológiai irodalom vogul és osztják megfelelőkről. Sőt, én az *szik* megfelelőiül ajánlott vog. TJ *āj-*, FK P AL *āj- ~ aj-*, Szo. *aj-*, ?osztj. Vj. *jānt-*, Trj. *jeñt-*, DN *jānt-*, Kaz. *jañs-*, O. *jeñs-* idetartozását nem is látom hangtanilag kellően megalapozottnak: a fi. *juo-* ~ m. *i-*, *iv-*, *i-sz-* stb. típusú igék vogul megfelelőire az jellemző, hogy az *s*-múltidő-jel előtt mindig magánhangzós tóváltozat szerepel, márpedig a fenti vogul igének nincs *ā-* stb. tóváltozata, hanem csak *āj-* stb.; ehhez képest a szókezdő *j* hiánya a vogulban (MSzFE 2 : 329) igazán elhanyagolható probléma; az osztják szó előtti kérdőjelet az MSzFE (2 : 330) azzal indokolja, hogy nem tudni, *ñl*, *ñs* (< **ñc*) eleme képző-e; ilyen képzőről azonban Gerhard Ganschownak (München) az osztják igeképzőket viszonylag jól feltérképező munkája (Ganschow 1965) nem tud. Megjegyzendő még, hogy az osztják etimológiai szótár szerzői a két obi-ugor szó összetartozását veszik biztosra, de finnugor kapcsolataikat illetően szkeptikusak (Wolfgang Steinitz—Gert Sauer, DEWOS 384).

Fennmaradt három igénk obi-ugor megfelelői:

1. *észik* ~ vog. **tī-* ~ **tīγ-* ~ **tāj-*: TJ *tīm*, AK FK P *tēm*, Szo. *tēγm* (< **tīγ-əm*) 'eszem', TJ *tī*, AK *tēγ*, *tīγ*, FK *tīγ*, P *tij*, Szo. *tēγ* (< **tīγ-θ*) 'eszik', TJ *tīs*, AK P Szo. *tēs* (< **tī-s*) 'evett', TJ *tājən*, AK FK *tōjən*, P *tājən*, Szo. *tājen* (< **tāj-ən*) 'egyél' ~ osztj. **li-*/**li-* ~ **liγ-*/**liγ-*: V *liləm*, Trj. *liΔəm*, DN *tetəm*, Kaz. *ΔΔəm*, O *liləm* (< **li-l-əm*) 'eszem', V *lisəm*, Trj. *lisəm*, Kaz. *Δesəm*, O *lisəm* (< **li-s-əm*) 'ettem', V. *liγəm*, Trj. *liγ.əm*, DN *tewəm* (< **liγ-θ-əm* ~ **liγ-θ-əm*) ua., V *liγä*, Trj. *liγ.ä*, DN *tewa*, Kaz. *Δewa*, O *liwa* (< **liγ-ä* ~ **liγ-ä*) 'egyél'; vö. fi. *syö-*, é. *söö-*, *süü-* < FU **sewe-* vagy **seve-* (MSzFE 1 : 164—165), **seve-* (Itkonen 1949. 46).

2. *vész, visz* ~ vog. **wi-* ~ **wiγ-* ~ **wāj-* ~ osztj. **wē-* ~ *wēj-*; vö. fi. *vie-*, é. *vii-*, nyj. *viä-*, *vē-*, lp. D *wijke-*, *wiike-* < FU **wike-* (MSzFE 3 : 694—695), **wike-* (Itkonen 1949. 6), ill. Ug. **weyš-* (MSzFE 3 : 687—688).

Az obi-ugor nyelvekben vannak további ilyen instabil igetövek (csak az esetleges magyar és finn ségi megfelelőket idézem):

3. vog. **jī-* ~ **jīγ-* ~ **jāj-* (> É *jī-* ~ *juw-[!]* ~ *jaj-*) ~ osztj. **jē-*/**jō-* ~ **jēγ-*/**jōγ-*; vö. m. *jō*, *jön*, ?fi. é. *jää-* < Ug. ?FU **jšγš-* (MSzFE 2 : 340—341). A finn és észti szó ('bleiben') idekapcsolását jelentéstani szempontból még kérdőjellel sem tartom elfogadhatónak. Mivel az obi-ugor szók kétség kívül az instabil tövű igék közé tartoznak, amelyek szemivokálisát ugor kori intervokális **γ* feltevésével értelmezhetjük, az ugor alapalakot én **jšγš-* formában rekonstruálom.

4. vog. **li-* ~ **liγ-* ~ **lāj-*; vö. m. *lō*, fi. *lyö-*, é. *löö-*, *lüü-* < FU **lewe-* (MSzFE 2 : 408—409), **leve-* (Itkonen 1949. 46).

5. vog. **mī-* ~ **mīγ-* ~ **māj-* ~ osztj. **mē-* ~ **mēj-*; vö. fi. *myy-*, *myö-*, é. *müü-* 'elad' < U **mēke-* (vö. Itkonen 1949. 3, 6, 47).

6. osztj. **nü-* ~ **nūγ-*; vö. vog. **nīyl-*, m. *néz*, fi. *näke-*, é. *näge-* (MSzFE 3 : 470).

7. osztj. **tu-* ~ **tūγ-*; vö. vog. **tül-*, fi. *tuo-*, é. *too-*, *tuo-* 'hoz' < FU **tōke-* (SKES V, 1404).

8. vog. **wī-* ~ **wīγ-* ~ **wāj-* ~ osztj. **wu-* ~ **wuj-*; vö. m. *óv*, R *ó*, *ósz* < Ug. **wšjš-* (MSzFE 3 : 508—509). Az MSzFE — Matti Liimola nyomán

(1970: 171) — második magyarázatként *óv* igénket a vog. *K ūmätöl-* 'vár' igével is kapcsolatba hozhatónak véli. Rédei (1977. 202) szintén ugor **wsja-* alakokkal számolt, az *óv*-ot és obi-ugor megfelelőit — uráli **wsja-*-ra visszavezetve — szamojéd szókkal egyezteteti. Ezt az etimológiát hang- és tótani megfontolásokból nem tudom elfogadni, részletes indoklására, ill. Rédei által összekapcsolt adatok más egyeztetési lehetőségére egy későbbi alkalommal térek vissza. Az *óv* a régiségben *lész*, *vész* stb. tótípusú igéink közé tartozott (Bárcki 1958b. 54), ezért és ugor tótani meggondolásból az elsőül idézett obi-ugor szópárt tekintem igénk egyetlen és biztos megfelelésének, ugor alapnyelvi alakjukat (ill. az ugor alapnyelvi ige egyik tóalternánsát) pedig **wsja-*-ként következtetem ki.

Az obi-ugor nyelvekben *γ*-ra vagy *j*-re végződő igék szórványosan átke-
rülhettek az instabil tövűek közé:

9. vog. **tj-*: AK *tiγ* 'sző' ~ *tis* [*ti-s*] 'szőtt' ~ *täjən* [*täj-ən*] 'szőj',
KK *tiγəm* [*tiγ-əm*] 'szövök' ~ *tisəm* [*ti-s-əm*] 'szőttem' ~ *täjən* [*täj-ən*]
'szőj', P *tij* 'sző' ~ *tis* [*ti-s*] 'szőtt' ~ *täjən*, *täjən* [*täj-ən*, *täj-ən*] 'szőj', de:
V AL *täjəm* [*täj-γ-əm*] 'szövök', *täjəj* [*täj-əj*] 'sző', *täjəs* [*täj-əs*] 'szőtt',
Ob *tiji* [*tij-i*] 'sző', Szo. *tijen* [*tij-en*] 'szőj' (e szóról l. Steinitz 1955. 322);
vö. osztj. **tėj-*.

10. osztj. **tiγ-|*tüγ-*: Vj. *tiwəl* [*ti-wəl*] 'születik', *tis* [*ti-s*] 'született' ~
tiγäyən [*tiγ-äyən*], *tiγiyən* [*tiγ-iyən*] ua., *tiγəm* [*tiγ-əm*] 'születtem', de:
Kaz. *tüwəs* [*tüw-əs*] 'született'; vö. vog. **tül-*.

Az 1—8. igékre a vogulban mindenütt az jellemző, hogy a magánhangzós
tő a múlt idő *s* jele előtt használatos, az alsó nyelvállású magánhangzót tar-
talmazó, *j*-re végződő tő pedig a felszólító módban, a passivumban és részben
a szóképzésben. A jelen idejű alanyi ragozású igealakokban pedig *γ*-t találunk
minden számban és személyben (eltekintve az egyes nyelvjárásokban bekövet-
kezett eltérő mértékű módosulásoktól). Vajon minek tekinthető e *γ* (amely
leginkább csak északi nyelvjárásokban őrződött meg *γ*-ként): jelenidő-
jelnek-e, amely északon változatlan hangalakban él az e. sz. 1., 2., t. sz.
3. személyű alakokban (pl. *minēγəm* 'megyek'), avagy a tő részeként a korábbi
**k*, **w* folytatójának-e. Liimola azon a véleményen volt, hogy az instabil
tövű igék jelen idejű alakjainak *γ*-ja a jelen idő jelével azonos, tehát nem
tartozik a tőhöz (közli Itkonen 1949. 46). „Ez azonban egyáltalán nem való-
színű. Ezek az igék ugyanis a rokon nyelvi megfelelők tanúsága szerint eredetileg
szóbelseji **k*, **γ*, **w* mássalhangzókat tartalmaztak, s a mai tövégi *γ*, *w*
ezen mássalhangzók vogul folytatóinak tekintendők” (Rédei 1984. 115, jegyzet).
Semmi kétség, Rédeinek van igaza Liimolával szemben, hiszen csak a finnugor
alapnyelvi **k* (**γ*), **w* helyén találunk az instabil tövű igékben ősvog. **γ*-t
(> É *γ*), **γ*-t (> É *w*), míg az egyéb alapnyelvi intervokális mássalhang-
zókat tartalmazó uráli, finnugor vagy ugor kori igék mai folytatói nem talál-
hatók meg az ugor nyelvek egyikében sem az instabil tövűek között (eltekintve
egy vogul nyelvjárási újítástól).

Korábban úgy vélekedtem, hogy ezen igék *γ*-ja vált a vogul igerago-
zásban jelenidő-jellé (Honti 1982a. 47—49), aminek valószínűtlen voltára
Rédei mutatott rá (i. h.), aki másokkal együtt e *γ*-ban az esetleges finnugor
alapnyelvi **k* időjelet látja. Rédei egyúttal annak a felfogásának is hangot ad,
hogy e **k*-nak a *γ*-n kívül e és *i* képviselője is van a vogulban. Itt azonban
valami félreértésnek kell lennie, hiszen pl. a vog. É *minēγəm* 'megyek', *minēyən*
'mész' alakokban van *ē* is, *γ* is, nyilván nem lehet egyidejűleg mindkettő

ugyanazon **k* folytatója; *i* van pl. a *mini* 'megy' igealakban, amely nyilván az előzők *ē*-jével függ össze, és nem a *γ*-val. Ez az *ē*, *i* ugyanúgy a jelen idejű alakokban lép fel, mint a *γ*, tehát ebben is időjelet sejtethetünk, méghozzá, úgy gondolom, ugyanazon *j* elemű igenévképzőről van szó, amely a mordvin e. sz. 3. sz. jelen idejű alakokban található: *i*, *aj* (l. pl. Feoktistov 1975. 319). A (korai) ósvogulban ennek az időjelnek a mássalhangzós tövekhez **ə/*â* előhangzóval kellett járulnia, amelynek realizációja mássalhangzó előtt a tő hangrendjétől függően **i/*ĩ* volt, és amely a keleti és a nyugati nyelvjárásokban abszolút szóvégi helyzetben diftongusként is megmaradhatott, pl. K *məni*, *məni*, *məni*, P *miñi*, *miñi*, *mini*, fonematikusan: K P *minaj* (< **mĩn-əj*) 'megy'. Anélkül hogy részletezni kívánnám a különféle nyelvjárási képviselőket, megemlítem, hogy *γ* előtt az (**ə/*âj* >) **i/*ĩ* nyíltabbá vált: TJ *miñem* 'menni fogok' P *mineym* ≈ *mineem* (fonematikusan: *minē-γem*, *minām*), É *minēyem* 'megyek', vö. TJ *miñi* 'menni fog' stb. A *γ* is időjel, amely szótagzáró helyzetben (azaz abszolút szóvégen és a mássalhangzóval kezdődő, önálló szótagot alkotó személyragok előtt) minden dialektusban, a tavdaiban pedig minden esetben eltűnt; a szótagzáró helyzetű **γ*-nak az eltűnése talán már az ósvogulban végbemehetett, de legalább kezdetét vehette. Vajon miért van a vogul nyelvjárások alanyi ragozásában kétféle (**j*, **γ*) jelenidő-jel? Itt vissza kell kanyarodnom a Rédei által cáfolt magyarázatomhoz: az ósvogulban az összes instabil tövű ige magánhangzója felső nyelvállású és illabiális volt (akárcsak az **ə/*â* + **j* realizációja) s azt követte a tővégi **γ* (ill. a **γ*, a 'jön' igében), vagyis ezen igék **iγ/*ĩγ/*iγ* szegmentumának analógiás szerepe lehetett a többi igebéli kettős **iγ/*ĩγ* időjel-komplexum megszilárdulásában. Ez persze semmivel sem csökkenti e **γ*-nak a rokon nyelvek egyikéből-másikából kimutatott, esetleges alapnyelvi eredetű **k* jelenidő-jellel való genetikai kapcsolatának valószínűségét. A keleti és a nyugati nyelvjárásokban a **γ* a **j* elemű időjel nélkül is csatlakozhat a tőhöz, pl. K *tušγem*, P *tuššəm* (< *tušš-γ-əm*) 'állok', vö. P *tuššēγem* (< *tušš-ēγ-əm* < **tūšć-ēγ-əm* < **tūšć-əj-γ-əm*) ua.

Tehát a vogul nyelvjárások instabil tövű igéi történetileg nem tartalmaznak időjelet a jelen idejű alakokban, legfeljebb szinkrón szempontból tekinthetnénk a *γ*-t időjelnek pl. az É *miγəm* 'adok' szóalakban, de a *juwəm* 'jövök' *w*-jében aligha gyaníthatunk időjel-funkciójú elemet. Következésképpen ezen igék jelen idejében sem történeti, sem leíró szempontból nem számolhatunk időjellel, vagyis Rédeinek a fent idézett, a Liimola-féle felfogást bíráló kijelentését a tővégi konzonánsok különbözősége is igazolja.

Az 1–8. igékre az osztjákban az jellemző, hogy a magánhangzós tő szerepel az *l/ɹ/t* jelenidő-jel, az *s* múltidő-jel előtt (pl. V *liləm* [*li-l-əm*] 'eszem', *lisəm* [*li-s-əm*] 'ettem', vö. *měnləm* [*měn-l-əm*] 'megyek', *měnsəm* [*měn-s-əm*] 'mentem'), a szemivokálisra végződő pedig a *θ* jeles múltban (pl. *liγəm* [*li-γ-əm*] 'ettem', vö. *měnəm* [*měn-θ-əm*] 'mentem'), már ahol megőrződött, azaz keleten és délen, valamint a déli és északi közti átmenetet mutató nizjami nyelvjárásban.

Feltűnő, hogy az osztják instabil tövű igék közül háromban van *j* a mássalhangzós tőben, míg a vogulban *γ*, és a többi rokon nyelv is **k*-ra (**γ*-ra) utal:

- osztj. **mē- ~ *měj- ~ vog. *mi- ~ miγ- 'ad' ~ fi. myy- << FU *mēke-*
 osztj. **wu- ~ *wuj- ~ vog. *wi- ~ *wiγ- 'lát' ~ m. óv,*
 osztj. **wē- ~ *wěj- ~ vog. *wi- ~ *wiγ- 'vesz' ~ m. vész, visz.*

Az *óv* ugor alapalakjával az MSzFE *j*-t tartalmazó formát rekonstruált: **wsjə-*, a csak ugornak tekintett *vész* előzményében pedig **γ-t*: **weγš-*. Az előbbi szó obi-ugor folytatóinak hangalakját illetően igyekeznek a szótár magyarázattal szolgálni: „A szóbeljei mássalhangzó **-j*- lehetett, amely a vogulban és az osztjákban egyes nyelvjárásokban, ill. alakváltozatokban eltűnt” (3 : 509), de a pontosan ugyanilyen obi-ugor hangmegfelelést mutató **weγš-* **γ*-ját feleslegesnek látta hangtörténetileg értelmezni (3 : 687–688). A **wsjə-* azonban nem fogadható el alapalakul, mert az ősi eredetű instabil tövek közt egy sem akad, amelynek szóbeljei mássalhangzója **j*-re menne vissza, ill. az uráli és finnugor szóbeljei **j*-t tartalmazónak magyarázott ígék az obi-ugorban megőrizték a *j*-t, legfeljebb a magyarban válthatta fel egy másik, hiátustöltő funkciót is ellátó mássalhangzó, pl. *köveszt*. Az MSzFE szerzőit nyilván az osztj. *j* készítette erre a rekonstrukcióra, de nem vették figyelembe, hogy még két másik ígében is ugyanezt a viszonyt láthatjuk. E három osztják ígének pedig az a közös hangtani sajátossága, hogy szókezdő mássalhangzójuk bilabiális, így a **γ > osztj. *j* változást e szavakban a képzéshely eltolódásaként értelmezhetnénk oly módon, hogy a periferiális képzéshelyű *γ*-t nem periferiális képzéshelyű *j* váltotta föl, ha szókezdő pozícióban ugyancsak periferiális, de elülső képzéshelyű mássalhangzó (*m, w*) volt (l. 1.5.). Tehát az *óv* ugor alakja **wsjə-* lehetett.

Az instabil tövű obi-ugor ígék kapcsán még az érdemel figyelmet, hogy az ósvogulban (a felszólító módú alakok kivételével) felső nyelvallású volt a magánhangzó, az óosztjákban úgyszintén — ha teljes volt a magánhangzó, míg a redukált (rövid) magánhangzók körében az osztjákban nem volt releváns a nyelvallásbeli különbség (l. Steinitz 1950. 27, 48). Ebből is következtettem arra, hogy az obi-ugor alapnyelvben a rövid magánhangzóknek egynél több nyelvallásfokon kellett megoszlanuk, így egyebek között ezért is alapítalan már hivatkozott obi-ugor vokalizmustörténetem azon megállapítását (Honti 1982. 18) kifogásolni, hogy az általam obi-ugor alapnyelvnek rekonstruált magánhangzórendszer több fonémából áll, mint a belőle leszármazott ósvogul és óosztják rendszer (az obi-ugor alapnyelvi **ä, *ē, *ī* kérdéséhez még vö. Honti 1980. 187) ...

1.2. Az instabil tövű obi-ugor ígék magyar megfelelői legtöbbször hasonlóan viselkednek: van magánhangzós tövük, pl. *vē-*, *v-s* alternánsuk, pl. *vēv-*, ill. — és ez már különbség az obi-ugorhoz képest — jelen időben *sz-szel* bővített tövük járja, pl. *vész-*. E tőalternánsok történeti elemzése, ill. idetartozó ígéink elbeszélő múlt idejű alakjainak (pl. *tők ~ ték*) alaktani boncolgatása sok gondot okozott a magyar nyelvtörténet bűvárainak. A bevezetőben hivatkozott legfrissebb állásfoglalások olvastán az a benyomásom támadt, hogy a kutatások még mindig nem hoztak megnyugtató eredményt, azok egyelőre inkább holtpontra, semmint nyugvópontra jutottak. Saját feltevéseim előadását nem kívánom azzal terhelni, hogy az elkerülhetetlenül szükségesnél gondosabban számbaveszem a tudománytörténeti előzményeket, a bevezetőben említett három munka szerzői ezt ugyanis megtették, én inkább az ő megállapításaikat veszem fejtegetéseim alapjául.

Dolgozata tanulságainak összegzésekor Rédei többek között ezt írja: „A fent tárgyalt magyar, vogul és osztják mássalhangzós és magánhangzós ígétövek kialakulásának a kezdete minden bizonnyal az ugor korig nyúlik vissza, jóllehet az egyes nyelvekben mutatkozó divergens eredmények arra

utalnak, hogy a végső kifejelet már ezen nyelvek életébe tartozik” (Rédei 1984. 115–116); a tőalternáció korát illetően még vö. Abaffy 1982. 422–423. Így igaz: nehéz vagy éppen lehetetlen feladat lenne egymástól független változások eredményeként értékelni a m. *ē* ~ *ēv*-, vog. **tī* ~ **tīγ*-, oszjtj. **ai*-/**āi*- ~ **aiγ*-/**āiγ*- stb. kettősséget. Bár az is igaz, hogy Rédei a fenti kijelentéssel nem egészen összhangban azt is írja, hogy „Az *u/ū* történeti szempontból valóban nem időjel, hanem a *lész* (*löv*-) típusú igék tövéhez tartozik, ám ez a ragozási rendszer csak azáltal maradhatott fenn, hogy az *u/ū* elemnek idővel múlt időértéket tulajdonítottak. Így vált lehetővé, hogy az *u/ū* leválasztásával *v*-tlen *tē*-, *lē*-, *vē*-, *ē*-, *i*-, *hi*-, *vi*- töveket vontak el, amely aztán a jelen idő (*tészem*, *lészék* stb.), a *-t/-tt* jeles múlt idő (*téttem*, *léttem*) és a ható ige (*téhet*, *léhet*) alapjává lettek” (Rédei 1984. 114).

Benkő szerint „egyes rokon nyelvi megfelelők ellenében is” ezen igéknek csak egyféle, magánhangzós tövük (pl. *tē*-) volt az ős- és a korai ómagyarban (Benkő 1980. 214–215), míg Abaffy felfogása rokon Rédeiével, ezeket a magánhangzós töveket ugyanis elvonással magyarázza, úgy vélekedve, „hogy a szóban forgó tövek eredetileg mássalhangzót tartalmaztak, s hogy ezek még az ősmagyarban is megvoltak. Ugyanakkor az elvonás feltevésével elfogadható értelmezést nyer az eddig megmagyarázatlan *tē*-, *vē*-, *ē*- típusú tövek keletkezése” (Abaffy 1982. 423). Megjegyzendő — visszautalva a fentiekre —, hogy Abaffynak és Rédeiének a magán- és mássalhangzós tőváltozatok melletti állásfoglalását legközelebbi rokon nyelveink egyértelműen igazolják, így azok már az ősmagyar kor előtt is meglehettek. E feltevést, ti. a *v*-s tövek régiségére vonatkozót, megítélésem szerint támogatják a Konstantinos feljegyezte *Levedia* és *Liüntik* tulajdonnevek (vö. Pais 1950. 292) és a HB *avec* 'e-vék'.

Továbbá arról sem nagyon szabad megfeledkezni, hogy ezen instabil tövű ugor igék permi és volgai megfelelőiben is előbukkan a tőben *v* vagy *j*, amiről az MSzFE csak a *lész* megfelelői kapcsán szól, másodlagosnak, hiátustöltőnek minősítve e mássalhangzókat, míg pl. az *iszik* megfelelőinél említetlenül maradtak. Ez esetben a hosszabb tőalternánsban szemivokálíst (**γ*-t vagy **w*-t) kereshetnénk, amelynek a helyére egyes nyelvekben egy másik szemivokális (*j*) léphetett, pl. mord. E M *tuje*- ~ (Ahlqvist) E *tuvo*-, vö. fi. *two*-, oszjtj. V *tu*-, *tuγ*- 'hoz'. Ha e feltevés helyes, akkor a m. *észik* permi megfelelőiben (zürj. *soj*-, votj. *ši*- ~ *šij*-) a *j* magyarázható a korábbi **w* helyén jelentkező hiátustöltőként — egyébként V. I. Lytkin (1964. 62) a zürj. KP nyelvjárásból kétféle alakot idéz: *šu-j*-, *šu-v*-! —, s így a permi szóknak a m. *észik* ~ fi. *syö*- családjába való tartozása oly annyira valószínűsíthető, hogy az előttük szereplő kérdőjel (MSzFE 1: 164–165) talán el is hagyható.

Instabil tövű igéink magán- és mássalhangzós tőalternánsainak meglétét a fentiek alapján igen réginek vélem, így Décsynek e kettősség korára vonatkozó feltevését (Décsy 1965. 170) kétségbe vonó ellenvetésemet (Honti 1979. 229) ma már indokolatlannak látom.

1.3. Régi instabil tövű igéink másik csoportjának (*al(u)szik*, *fek(ü)szik* stb.) esetleges rokon nyelvi megfelelői nem e sajátos tőcsoport tagjai. Ezek és a *tész* típusúak köznyelvünkben és nyelvjárásaink nagy részében egy lényeges ponton különböznek egymástól: ahol az *al(u)szik*-féléknek *d*-s töve szerepel (vagyis legtöbbször az *n* elemű szuffixumok előtt), ugyanazon alakokban a *lész*-félékben *nn*-t találunk, pl. *aludni*, *aludnék* ~ *lenni*, *lennék*. A magyar

nyelvtörténet művelőinek felfogása szerint e *-d-n- ~ -n-n-* voltaképpen közös gyökerekre megy vissza, mégpedig oly módon, hogy a főnévi igenév és a feltételes mód jele magánhangzós tőhöz járulván intervokális helyzetben megnyúlt, majd a nem csak egyszótagú tőváltozattal rendelkező igékben *nn > dn* változás történt. Az egyszótagúakban is találunk *dn*-es alakváltozatokat mind a (viszonylagos) régiségben, mind a nyelvjárásokban, bár ez korántsem olyan általános jelenség, mint a másik tőcsoport esetében. Az *n > nn (> dn)* változással általánosan elfogadott tanítása nyelvtörténetünknek, éppen ezért hálátlan és nyilván merész dolog egy ilyen biztosként ismert magyarázat hitelét kétségbe vonni, amint ez nekem a következőkben szándékomban áll.

Mivel az általam boncolgatandó instabil tövű igék mindkét csoportjában a szuffixum *n*-jének magánhangzóközi helyzetű nyúlásával magyarázzák a főnévi igenév és a feltételes mód *nn*-jét (*lenni* \approx *lenni*, *alunni* \approx *aludni*), de e folyamatnak és az *nn > dn* változásnak csak az *al(u)szik* típusúak esetében igyekeztek utánajárni, az ezzel kapcsolatos felfogás ismertetésével és kritikájával kezdem.

Az állítólagos **aluni > alunni > aludni* változásra a Horváth Károlytól származó, vitathatatlanul szellemes magyarázat lényegét Bárczi szavaival adom elő, aki e felfogás bizonyos nehézségeire is utalt:

„Horváth Károly a *d*-nek az *aluszik* csoportba való behatolását úgy magyarázza, hogy ezek az igék, mégpedig elsősorban azok, amelyeknek töve *ko-*, *ke-*, *kő-* (*kü-*, *ku-*)-ra végződik, a *-kodik*, *-kedik*, *-kődik* képzős visszaható—tárgyatlan igékkel kölcsönös egymásrahatás viszonyába kerültek, s egymás ragozását kölcsönösen alakították... [Bekezdés] E magyarázatnak az az előnye, hogy noha nem sok, mégis több érintkező pontra (*ko- ~ kod-*, visszaható—tárgyatlan jelentés) alapítja a kölcsönhatást, s egyben megmagyarázza a *cselekvém*, *cselekszem* féle alakok keletkezését is. Hiánya, hogy nem vet számot a felszólító módú alakok igen korai elterjedésével, ami világosan arra mutat, hogy a *d* először itt vetett lábat. [Bekezdés]... E nehézség azonban enyhíthető, ha meggondoljuk, hogy a *-d*-nek már régóta inhoatív... , majd innen nyomatékosító szerepe is van, az pedig érthető, hogy felszólító módban voltaképpen a *cselekvés* megkezdésére történjék felszólítás, tehát pl. *aludj!* voltaképpen: 'kezdj aludni!'” (Bárczi 1958b. 60–61). Itt megjegyzendő, hogy az *alud-* stb. *d* elemét az ún. eredeti *d*-t és *kod/köd/köd* képzőt tartalmazó ige-tövek analógiájával — tehát nem kölcsön-, hanem csak egyirányú hatás feltevésével — magyarázta Kräuter (1913. 336) és Horger (1913. 337) (még vö. Simonyi 1899. 194).

Bárczi tehát itt túllép Horváth felfogásán, aki szerint „A múltidejű alakokban: *aludtam* és a felszólító módban: *aludjam* a *d* csak helyesírási sajátosság” (Horváth 1941. 116; kiemelés tőlem — H. L.). Ehhez még vö. „A *d* a felszólító módban általános már a kódexekben, pl. JókK. 11: *fekegy*...” (Bárczi 1958b. 60; de l. Zelliger 1980. 775). Itt tehát Bárczi Horváth ellenében igen fontos dologra mutatott rá: nyelvemlékeink egyáltalán nem tartalmaznak **fekej/*feküj*-féle imperativusi formákat. Következésképpen a felszólító módú igealakok (*aludj* stb.) azt mutatják, hogy Horváth kronológiája téves, szerinte ugyanis ezen ige-csoport első *d*-s adata az AporK *eskedet* adata volna. Márpedig ha az imperativusban korábban volt *gy* (= *d*), vagyis voltaképpen *d*-s tőalternáns, amint azt Horváth magyarázata megengedné, akkor az *al(u)szik* típusú igék *d*-s tőalternánsának megjelenését szükségtelen a *cselekedik*-félék hatásának tulajdonítani

(ezzel persze nem vonom kétségbe, hogy az utóbbiak *cselekszik*-féle alakjai az *al(u)szik* típus hatására alakultak ki).

Horváth Károly a kódexekből gyűjtött anyagra támaszkodva vonta le azt a következtetést, hogy az *aluni* az *alunni*-val, az *eskütem* az *esküttem*-mel szemben az eredetibb, ill. hogy az *aludni* stb. *d*-jének magyarázata a *cselekédni* stb. hatásában rejlik. Ennek alátámasztására befejezett múltú,, főnévi igenevi és feltételes módú alakokat vonultatott fel kódexeinkből. Úgy vélem, nem haszontalan az írásmód szerinti csoportosításban áttanulmányozni Horváth bizonyítóanyagát:

rövid mássalhangzós jelölés

alwthwnk (TelK 1523—1531)

fekywthem (TelK 1523—1531),
fekewthónk (uo.)

eskwttem (VirgK 1529 e.),
eskwtetek (uo.)

aloneék (SzékK 1526—1528),
aluna (TihK (1532),
alwnanak (ÉrdyK 1524—1527)

fekőrneek (JordK 1516—1519),
fekewneek (ÉrdyK 1524—1527),
fekeneyek (ÉrsK 1529—1531)

hosszú mássalhangzós jelölés

alluttam (AporK 1416 u./1490 k. továbbá: FestK 1493 k.; PéldK 1510; LobK 1514; ÉrsK 1529—1531),
aluttal (TihK 1532),
aluttatok (JordK 1516—1519),
aluttac (BécsiK 1416 u./1450 k.; továbbá: MünchK 1416 u./1466; AporK 1416 u./1490 k.; DöbrK 1508; ÉrdyK 1524—1527)

fèkottènèc (BécsiK 1416 u./1450 k.)

eskótttem (AporK 1416 u./1490 k.; továbbá: JordK 1516—1519; Keszth-K 1522)
èskottèl (BécsiK 1416 u./1450 k.; továbbá: AporK 1416 u./1490 k.; DöbrK 1508; NagyszK 1512—1513; CornK 1514—1519; HorvK 1522; ÉrdyK 1524—1527)
eskótttűnk (AporK 1416 u./1490 k.; *eskótttek* (ÉrdyK 1524—1527); továbbá: ÉrsK 1529—1531)
èskottènèc (BécsiK 1416 u./1450 k.; továbbá: JordK 1516—1519)

alonnec (NádK 1508; továbbá: DomK 1517; DebrK 1519 k.; LázK 1525; VirgK 1529 e.; ÉrsK 1529—1531),
alonnanak (JókK 1372 u./1448 k.; továbbá: DöbrK 1508; CornK 1514—1519; DebrK 1519 k.; SzékK 1526—1528)

fekønnem (TelK 1525—1531),
fekønnec (NádK 1508; továbbá: MargL 1510; CornK 1514—1519;

DebrK 1519 k.; VirgK 152 e.;
ÉrsK 1529—1531; KazK 1526—
1541),
fekűnneyek (WinklK 1506; továbbá:
PéldK 1510; MargL 1510; DomK
1517; TelK 1525—1531; SzékK
1526—1528)

eskennyegek (PéldK 1510), *eskednek* (!)
(ÉrsK 1529—1531)

alony (JókK 1372 u./1448 k., VirgK
1529 e.), *alwny* (ÉrdyK 1524—1527),
alunia (KazK 1526—1541)

alonnny (JókK 1372 u./1448 k.; to-
vábbá: BécsiK 1416 u./1450 k.;
PéldK 1510; DomK 1517; SzékK
1526—1528; VirgK 1529 e.),
alonnom (WinklK 1506; továbbá:
TelK 1525—1531),
alonnod (HorvK 1522),
alonnnya (MargK 1510 k.; továbbá:
LobK 1514),
alonnnyok (ÉrsK 1529—1531)

fekűny (JordK 1516—1519),
fekewny (ÉrdyK 1524—1527),
fekeny (ÉrsK 1529—1531),
fekunód (TihK 1532)

fekenni (BécsiK 1416 u./1450 k.;
FestK 1493 k.; MargL 1510; DomK
1517; SzékK 1526—1528),
fekennye (MargL 1510; továbbá:
DomK 1517; ÉrsK 1529—1531),
fekődnód (!) (KazK 1526—1541)

eskwny (JordK 1516—1519),
eskewny (ÉrdyK 1524—1527)

eskenni (MünchK 1416 u./1466; to-
vábbá: DörbK 1508; ÉrsK 1529—
1531),
ekódny (WinklK 1506) (!), *eskódni*
(!) (NádK 1508), *eskűdnie* (!) (Weszpr.
K 1512 k.), *eskódny* (!) (JordK 1516—
1519)

A Horváthtól átvett anyagból a következő tanulságok adódnak:

a) A befejezett múlt idejű igealakok közül a rövid *t*-vel írottak későbbi keletűek és kevésbé számosak, mint a *tt*-sek.

b) A feltételes módú igealakokra ugyanez érvényes (*n—nn*). Továbbá szó sincs arról, hogy ugyanazon kódexben csak egyféle jelölés fordulna elő: *aloneék—alonnanak*, *fekőnieic* (SzékK), *fekeneyek—alwnnek*, *fekwennek*, *fekwneek*, sőt!: *eskednek* (ÉrsK).

c) A főnévi igenévvel kapcsolatosan pontosan ugyanaz állapítható meg, mint a feltételes módnál. Vö. *alony—alonnny* (JókK, VirgK), *alunia—fekődnód* (!) (KazK), *fekűny*, *eskwny—eskódny* (!) (JordK), *fekeny—alonnnyok*, *fekwennye*, *eskenni* (ÉrsK).

d) Feloldásra váró ellentmondás az is, hogy egyes kódexekből csak *t-s* adatok szerepelnek, amelyekkel *n ~ nn* (*~ dn*) megfelelést mutató más

paradigmasorbéli alakok állnak szemben vagy fordítva: *alwthwnk*, *fekywthem*, *fekewthōnk*—*fekennem*, *fekōnneiec* (felt. m.), *alonnom* (főn. in.) (TelK), *eskwtem*, *eskwtetek*—*fekenneek* (felt. m.), *alony* (főn. in.) (VirgK), *alwttanak*, *eskwttel*, *eskwttetek*—*alwnanak*, *fekewneek* (felt. m.), *alwny*, *fekewny*, *eskwewny* (főn. in.) (ÉrdyK).

E tanulságok a RMG1. anyaga alapján megerősíthetők.

Mindezen felül természetesen az sem érdektelen, hogy milyen arányban fordulnak elő egy-egy kódexben az *aluttam* ~ *alutam*, *alunni* (*aludni*) ~ *aluni* stb. változatok. Ezt könnyűszerrel egyelőre csak a Jókai-Kódex anyagán nézhetjük meg Jakab László és Kiss Antal „A Jókai-Kódex ábécérendes adattára” (Debrecen 1978) c. munkája segítségével:

múlt idő (az e. sz. 3. személyt nem számítva):

	<i>t</i>	<i>tt</i>
<i>alszik</i>	—	—
<i>fekszik</i>	—	—
<i>nyugszik</i>	—	2
feltételes mód		
	<i>n</i>	<i>nn</i>
<i>alszik</i>	—	1
<i>fekszik</i>	—	—
<i>nyugszik</i>	—	—
főnévi igenév		
<i>alszik</i>	1	2
<i>fekszik</i>	—	—
<i>nyugszik</i>	—	—

Tehát egy rövid mássalhangzós adattal szemben öt a hosszú mássalhangzósok száma. Hogy ez nem lehet véletlen, azt megerősíti az egyszótagú instabil tövű igék megfelelő alakjainak írásmódja (l. alább).

Az eddigiek aligha hagyhatnak kétséget abban a tekintetben, hogy a *tt*-s és *nn*-es alakok korábbi keltezésűek és lényegesen gyakoribbak. Ez persze nem jogosít fel semmiféle kronológiai következtetésre, hiszen dőreség lenne azt hinni, hogy itt pl. *tt* > *t* (*aluttam* > *alutam*) változás kezdetének lennének a tanúi. Nyilván csak arról lehet szó, hogy a kódexírók nem mindig olyan mássalhangzó-kvantitást vetettek papírra, mint amilyent ejtettek. Ennek bizonyítéka pl. az, hogy a *mēnni* a JókK-ben hatszor *meny*, tizenkétszer pedig *menny* (ill. *menned*, *mennetek*) betűsorú.

A Horváth által felhasznált nyelvtörténeti anyag alapján nem állíthatjuk sem azt, hogy a *t*-s, *n*-s alakok az eredetibbek a *tt*-s, *nn*-es formákkal szemben, sem azt, hogy az *alud*- stb. *d*-je a *cselekőd*- típusú igékkel kölcsönhatásba kerülve jelent volna meg. Károly Sándor A Bécsi kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban c. munkájában a *nyugszik* szócikkében **nugod*-tőváltozattal is számol (i. m. 92), „amely ebben a formájában nem fordul elő a kódexben”, viszont az *alszik* (i. m. 29) és a *fekszik* (i. m. 46) alatt nem találunk ilyen kikövetkeztetett tőváltozatokat, noha e három ige azonos módon viselkedik a kódexben tőtani szempontból.

Ezen igecsoportra nézve végkövetkeztetésként csak az adódhat, hogy a *d* az egyik tőalternáns része, amely nem a nyelvemlékes korban, hanem azt megelőzően került oda, és legtöbbször teljesen hasonult a rá következő morféma mássalhangzójához, így voltaképpen az *alugy*, *aluttam*, *alunnék*, *alunni* látens *d*-s tövet tartalmaznak, ill. tartalmaztak, amely a nyelvterület legnagyobb részén újra megelevenedett.

Kräuter amellett érvelt, hogy a HB *eneyc* rövid *n*-nel olvasandó, mert írójá, „a ki tizenhat esetben a mai helyesírásunknál is pontosabban (vö. *igg*) meg tudja különböztetni a geminált mássalhangzót az egyszerűtől, az a tizenhetikben sem fog *ennék* helyett *enneye*-t [ɔ: *eneyc* — H. L.] írni” (Kräuter 1913. 333). Akárhányszor jelölte is helyesen a HB írója a kvantitást, az még nem garancia arra, hogy egyáltalán nem tévedhetett (amint ez a mai szigorú helyesírási szabályokat jól ismerő és sokat író tollforgatóval is megesik...). Kräuter az *eneyc* > *ennék* geminálódást az *adnék* ≈ *annék* analógiájának tulajdonítja és a NySz. *hydni* 'hinni' adatában is ennek bizonyítékát látja. „A hol t.i. *anni* mellett *adni* is járta, ott a *hinni*-nek mintegy teljesebb alakja gyanánt keletkezhetett *hidni*, különben a következő... csoportba tartozó igékben is anorganikus hang előzi meg a *-né*, *-ni* képzőt; a *feküdni*, *aludnék* alakok *d*-jét már a TMNy. is analógiával magyarázta” (Kräuter 1913. 333).

Egytagú instabil tövű igéink feltételes módjában és főnévi igenevében ma tehát nyelvterületünk túlnyomó részén *nn* van: *lënnék*, *lënni*, *lënnëm* stb. Simonyi Zsigmond ezt **vn*-ből való teljes hasonulásként értékelte (1905. 252; de I. Balassa—Simonyi 1895. 260). Bárczi véleménye: „A *tënni*, *hinnél* stb.-féle alakok *nn*-je geminációval keletkezett” (1958b. 58), tehát szerinte ugyanúgy magyarázódnék, mint az *alunni nn*-je. Simonyi és Kräuter nézetét ma már nem is emlegetik, Bárcziét mindmáig érvényesnek tekintik. Voltaképpen az övének felel meg Mészöly felfogása is (I. Mészöly 1956. 203, 228).

Instabil tövű igéinknek csak két ilyen alakja ismeretes a kódexek előtti időszakból: HB *eneyc* és KTSz. *l[ënni]*. Az előbbit Bárczi (1982. 84) is, Benkő (1980. 47) is rövid *n*-nel olvassa, az utóbbit B. Lőrinczy Éva (1953. 15, 17, 99) *nn*-nel, ennél viszont Benkő (i. m. 51) mindkét olvasatot lehetségesnek tartja. Ezt követően csak a JókK-ből idézhetünk bőségesen ilyen adatokat a Jakab—Kiss 1978 alapján:

	Feltételes mód		Főnévi igenev	
	<i>n</i>	<i>nn</i>	<i>n</i>	<i>nn</i>
<i>észik</i>	—	3	—	4
<i>hész</i>	—	—	—	2
<i>észik</i>	—	—	—	2
<i>lész</i>	—	2	20	36
<i>tész</i>	—	6	—	27
<i>vész</i>	—	3	—	4
<i>visz</i>	—	1	—	1

A BécsiK-ben és a MünchK-ben ezen igék alakjai nem is szerepelnek rövid *n*-nel (vö. Károly 1965; Szabó T. 1977). A JókK-ben is csak a *lész*-nél fordulnak elő *n*-es alakok (igenev), méghozzá az összes előfordulás több mint

egyharmadában. Összevetve a többi igével és a fentebb tárgyalt *alunni* ~ *aluni* tanulságaival, azt hiszem, túlzott fontosságot nemigen tulajdoníthatunk neki, éppúgy elírás, következtelenség lehet, mint a szintén JókK-beli *meni* a *menni*-vel szemben.

A RMGL. anyagában vannak a mássalhangzó-kapcsolatra végződő igéknek (pl. *mond*, *tart*) és a *vét*-nek *nn*-t tartalmazó infinitívusai is. Ez a körülmény vajon használható-e érvül egy állítólagos **aluni* > *alunni*, **alunék* > *alunnék* (és **ëni* > *ënni*, **ënék* > *ënnék*) geminálódás mellett? Kétlem, mert a) csak a főnévi igenévben van adatolva, feltételes módban egyáltalán nincs, b) semmi nyoma az ilyen geminált *nn*-es alakoknak mai nyelvünkben és nyelvjárásainkban, c) ha a *tartanni* csakugyan *nn*-t takart volna, és ha az *aludni* *dn*-je csakugyan *nn*-ből keletkezett volna, talán várhatnánk, hogy a *tartani* és az állítólagos, régi *tartanni* mellett **tartadni* is felbukkanjon, márpedig efféle alakokat nem sikerült találnom.

1.3.1. Az *al(u)szik*, *fek(ü)szik* stb. igék tótani viselkedése szembeötlően emlékeztet a *tész*, *vész*-félékére, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbiak nem mutatnak *d*-s tövet, legalábbis a köznyelvben és a nyelvjárások többségében nem. Különbség az is, hogy az előbbieket magánhangzós töve labiális magánhangzóra végződik, ill. *e* vokális *d*-s tövükben is szerepel: *aluszik*, *feküszik*, *aludt*, *feküdt*, *v-s* tövük pedig elbeszélő múltjuk későbbi alakváltozataiban: pl. *aluvám*, *alvám*, vö. régebbi *alúm* és a mai névszói származékokban jelentkezik, pl. *fekvő*, *fekvés*.

Budenz ezt a *v-t*, amely a megelőző magánhangzót labializálta, reflexivumképzőnek tekintette, amely az intranszitiv igék alanyának állapotváltozását fejezte ki (Budenz 1884–94. 105). Kräuter is hasonlóan vélekedett: „Ezeknek az igéknek a tempustöve *-u-*, *-ü-* refl. képzőre végződött” (Kräuter 1913. 335). Horváth (1941. 131–133) és Bárczi (1958b. 61–62) ezt elutasítják, a *v* megjelenését a *tész*, *vész* stb. analógiájával magyarázzák. Bárczi szerint azért nem lehet Budenz álláspontja helytálló, mert „a reflexív képző csak egyes igealakokban mutatkozik” (Bárczi 1958b. 62), Nyiri (1980. 303–304) pedig hiátustöltői eredetűnek mondja. Márpedig Budenz állítása igencsak hihető: az *al(u)szik* tótípusú igék — legalábbis eredetileg állapotváltozást is kifejeztek, és éppen az ilyen igék gyakran használatosak az obi-ugorban is passivumjellel, tehát tulajdonképpen mediális igeként, pl. osztj. Kaz. *ikeA wõjamsa* (pass.) 'der Mann ist eingeschlafen', Ko. *mënta xättet xuttaj* (pass.) 'der Tag seines Wegganges tagte' ~ O *çalëuat xõtlës* (act.) 'másnap virradt', vog. T *jil-ajewst* (pass.) 'sie sanken in Schlaf', *aineum* [= *ajněwəm*] (pass.) ['elaludnék'] ~ P *jal-ojnəm šitel* 'während meines Einschlafens' (*oj-tõ* + *-nə* a folyamatos melléknévi igenév képzője + *-(ə)m* személyjel), P *kätay polwəy* (pass.) 'es frieren (ihr) die Hände' ~ *kětərnə pōlës* (act.) 'es fror glatt, zu Glatteis'. — Tehát Budenz magyarázatát helyesnek látom, és a korai ősmagyarra teszem az *al* ~ (**alw* -> **aluw* ->) *alu* ~ *alv*-tőalternáció kialakulását.

1.4. Azonban nemcsak *al(u)szik* típusú igéinknek van *d*-s változata, hanem a *vész*-féléknek is. Az elmúlt századokban leggyakrabban a *hisz* igét vetették papírra *d*-s tőváltozattal, a *hidni* főnévi igenévben. A nyelvtanírásban is erre figyeltek fel először. A megfigyelés Geleji Katonától származik: „Ki így jzoll: . . . *hidni*, 's ki' *hinni*” (Magyar Grammatikatska. 1645. 322) (idézi Horger 1913. 339 és Pánity 1913. 175).

Zolnai Gyula a mátyusföldi nyelvjárás leírásakor számolt be erről a jelenségről: ő az ottani *eddé, éddé, edve* 'éve', *iddá* 'iva', *téddé* 'téve' alakokat a *széttem* (= *szédtem*): *szènni* (= *szèdni*): *szédve/szèddé* = *èttem*: *ènni*: *èdve/èddé* analógiával magyarázta (Zolnai 1891. 121).

Sopron megyéből Simonyi közölt *édve* 'éve' formát (Balassa–Simonyi 1895. 260. jegyzet).

A szakadáti nyelvjárásban pedig Horger talált hasonló alakokat, amelyek bemutatásakor még nem volt tudomása az imént említett adatokról: „Az igező váltakozása szempontjából legérdekesebb az, hogy az *sz-szel* bővülő *v* hangú tövek (*lész, tész, vész, hisz, visz, észik, iszik*) főnévi igenevében és föltételes módú alakjaiban *d*-re végződik az igező. Pl. *lödni, tödni, vödni, hidni, vidni, ödni, idni, vidném, vödnek, lödne, mögidnátok, vidnétek* stb. Bizonyos, hogy ezt a feltűnő sajátyságot a szakadáti nyelvjárás egészen önállóan fejlesztette, mert sem a régi nyelvben, sem pedig a mai nyelvjárásokban nem találjuk semmi nyomát. Vagy *v*-ből fejlődött ezekben a *d* (ez azonban kevésbé valószínű), vagy pedig a köznyelvben is meglevő geminált *nn* disszimilálódott valamiképpen *dn*-vé. A szokatlan hangváltozás okára vonatkozólag azonban semmi véleményt nem mondhatok” (Horger 1910. 307).

A legfrissebb nyelvjárési feljegyzések arról tanúskodnak, hogy az egytagú instabil tövű igeeknek még most is van többfelé *d-s* tőalternánsuk, l. alább.

Horgert nem elégítette ki idézett magyarázata, rövidesen visszatért e kérdésre, s most már úgy módosította a *d* másodlagos voltával kapcsolatos felfogását, hogy a szakadáti *tödni* stb. nem *nn* > *dn* disszimiláció eredményeként, hanem az *alszik, aluttam*: *aludni* analógiájára alakul ki. Ekkorra már felfigyelt a korábban közölt Sopron megyei *édve* és az ugyanazon évben közzétett bácsadorjáni *tödve* 'téve' (Szinkovics 1913. 185) alakokra, de ezeket csak az analógia szórványos termékeként könyvelte el, sőt a Geleji Katonától a *hinni* mellett említett *hidni* változatot a nyelvtaniró „tanulságos” *té v e d és é n e k* minősítette és kétségbe vonta, hogy abban a korban egyáltalán lett volna ilyen ejtésváltozat (Horger 1913. 339) . . . E *d*-ről utoljára l. Zelliger 1980. 779.

A *d-s* alakok hitelt érdemlő adatoltságának korát illetően azonban Horger a jelek szerint tévedésben volt:

a) a NySz. Nyitra megyéből (!) 1555-ből *hidni* (*hydni*, l. RMNy. 2: 113) és Sopron vagy Vas megyéből (!) 1603-ből *hidni* 'hinni' alakokat közöl

b) ezeknél is korábbi a TihK (1532) *hidnónk* (~ *hinónk*) 'hinnünk' adat (közli Pánity 1913. 211),

c) még ennél is korábbi a DebrK (1519 k.) *etnec* 'én ennék' (közli Pánity 1913. 214), bár ennek hangjelölése nem elég egyértelmű,

d) a közlő Clauser Mihálytól hamisítvány gyanújába vett, egy 15. századi esztergomi breviáriumban található, az 1530-as évek folyóírásával feljegyzett szövegben fordul elő a *hidni* (: *eleghidni*) (Clauser 1938. 58).

e) Barna Ferdinánd a Századok 4. évfolyamában közölt „Maramaros Sziget városa Statutumuma” c. szövegben találta a *vedniek* 'venniük' és a *lednie* 'lennie' szóalakokat, amelyeket ő a tudálékoskodás szülte formáknak vélt. Azt írja, hogy a szöveg „láthatólag először 1548-ban, másodsor pedig 1569-ik évben a papiros hitvány voltáért iratott volt újra és így keletkezésének ideje bizvást a 15-ik század végére . . . tehető” (Barna 1875. 16).

Tehát régebbi nyelvünkben (vagyis nem a nyelvjárásgyűjtők munkáiból) egyelőre az alábbi adatok ismertek időrendi sorrendben:

lednie 'lennie': 15. sz. vége — 1548, Máramaros m.

vedniek 'venniük': 15. sz. vége — 1548, Máramaros m.

etnnec 'én ennék': 1519 k. DebrK

hidnōnc 'hinnünk': 1532 ThK

hidni 'hinni': 1530-as évek; 1555 Nyitra m.; 1603 Sopron vagy Vas m.; 1645 Geleji Katona.

Aligha vitatható tehát, hogy a *d*-s változatok legkésőbb a 16. század elejétől, ismertek. Ezenkívül a századforduló táján készült feljegyzések is tanúskodnak ilyen alakok létezéséről, és a legújabb gyűjtések is megerősítik ezek folytonosságát:

a) A NyAtl. csak Szakadáról közöl ilyeneket az *észik* (807. sz. térkép), *vész* (903), *visz* (812) alatt.

b) Az ÚMTSz. kéziratos anyaga szerint a Dunántúl északnyugati vidékein is élnek ilyen formák:

α) *ədve* 'éve' (Győrvár),

β) *idval* 'iva' (Berhida),

γ) *hidni* 'hinni' (Győrszentmárton).

c) Márton Gyula a csángó nyelvjárásból közöl bőségesen *ēdnéd* (~ *ēnnéd*) 'ennéd', *lēdnēnek* (~ *lēnnēnek*) 'lennének'-féle alakokat (Márton 1974. 108—123).

Mai nyelvünkben a legbőségebben a szakadái és a csángó dialektusokból vannak adatolva a *d*-s tőváltozatok, de mellettük ott is használatosak a köznyelvi alakváltozatok is, pl. szakadái *vinnük* ~ *vidnük* ~ *vidnēnk* 'vinnők, vinnének' (Imre 1971. 177; a csángóra l. Márton: i. h.).

A hajdan minden bizonnyal ebbe a csoportba tartozott *lō* igéneknek (l. vogul megfelelőjét fentebb) is van nyugaton *d*-s alakja: *lūdniē* ~ *līnniē*, *lūniē* 'lőnél' (Nemesvita, Veszprém m.) (NyAtl. 820), *lōdők* 'lövők' (Iván, Vas m.; Vága, Pozsony m.) (ÚMTSz. kézirat). Többi, ún. tiszta *v* tövű igékben azonban nyoma sincs e jelenségnek (a kódexek korát illetően vö. Mokcsay 1933).

Figyelmet érdemel, hogy a szórványos régi adatok egy része bizonyíthatóan a ma is *d*-zō területekről való, tehát nem alkalmi változatokról, hanem folyamatosan létező tőalternánsokról van szó. Az sem lehet érdektelen, hogy az utóbbi száz év adatai jobbra a nyelvterület peremvidékeiről valók, ahol a köznyelv egységesítő hatása kevésbé érvényesült.

Horger tehát az egytagú instabil igetövek *d*-s változatát az *al(u)szik*-félék *d*-s alternánsának analógiájával magyarázta. (E kérdésben Horgerénál újabb állásfoglalásról nincs tudomásom; talán azért nem foglalkoztak vele újólag, mert magyarázatát teljesen kielégítőnek tartják, vagy tán a jelenséget is túlságosan elszigeteltnek vélik ahhoz, hogy érdemesnek hinnék kitérni rá.) Természetesen az *al(u)szik*-félék *d*-s tövét is magyarázatra szorulónak vélte Horger, s azt a Dunántúlon és a felső Duna bal partján általános *ad*: *attam*, (*adni* >) *anni* analógiájának tulajdonítja: *alszik*: *aluttam*, *alunni* ≈ *aludni*. Az *nn* > *dn*-t nem disszimilációként, hanem analógiaként értelmezi azon oknál fogva, hogy a Dunántúlon az *anni* 'adni' mellett nincs **pannál* (< *padnál*) (Horger 1913. 337). (A *hid-*, *alud-* változatokat Kräuter is analógiával magyarázta, l. 1913. 333.) Pusztán ezért nem disszimilációnak tekinteni — ha egyáltalán elfogadhatónak látnám Horger magyarázatát — nem tűnik egészen megnyugtatónak, hiszen hasonló meg gondolásból az instrumentalis

és a translativus *v*-jének a nyelvterület túlnyomó részén bekövetkező változását (pl. *székkal*, *székké* < *szék-vel*, *szék-vé*) sem foghatnánk fel asszimilációként, hiszen pl. a határozói igenév *v*-je az irodalmi nyelvben és a legtöbb nyelvújrásban változatlan marad (pl. *adva*, *dobva*).

Ha az *alunni*, *hinni* stb. minden kétséget kizáróan időben megelőzte volna az *aludni*, *hidni* stb. formákat, természetesen tekinthetnénk az utóbbiakat szórványos disszimiláció termékeinek, sőt e feltevést még néhány, ugyancsak szórványos adattal meg is támogathatnánk: JókK *zaradnokok* < szláv *stranbnbkö* > BécsiK *zarádok*, mai m. *zarándok*, Glínnik > *Gelednek* (Bárczi 1958a. 166). Legfeljebb azon csodálkozhatnánk, hogy e szórványosnak minősülő disszimilációnak nem találjuk nyomát sem a régiségben, sem a mai nyelvben az *n* tövű igék körében, tehát pl. a *vonni* és a *kennék* mellett nem volt és nincs is **vodni* és **kednék*. Ezzel szemben a *gy*-s tövű vagy *gy*-s tővel is rendelkező igéknek *n* morféma előtt van *gy*-ből depalatalizálódott *d*-s változatuk: *vadnak* (MüncK) ~ *vagnave* (LobkK) ~ *vannac* (NádK) 'van-nak', *mednek* 'mennek' (JókK) ~ *megyen* 'megy' (uo.), *fadni*: *Meg f.* 'meg-fagyni' (RMGl. 215), *hadni*, *hadny* 'hagyni' (RMGl. 288–289), *hadnám* 'hagynám' (Márton 1974. 22).

1.5. Fentebb már idéztem Bárczi vélekedését, mely szerint Horváthnak az *alszik* stb. *d*-s alternánsával kapcsolatos felfogása a felszólító módbeli *dj* (= *gy/ggy*) elemre nézve nem tekinthető teljesen kielégítő magyarázatnak. Horváth felfogásának gyengéjét ő azzal a valószínűtlen feltevéssel próbálta kiküszöbölni, hogy ezen igék felszólító módjában a tőhöz *d* inchoativumképző és *s* módjel járult (Bárczi 1958b. 61), viszont a csak egytagú instabil tövű igéink felszólító módját ő is másképp, a *j* módjel affrikálódásával értelmezte. Márpedig a két igecsoport közötti tótani rokonság olyan nagyfokú, hogy voltaképpen szinte azonos típusúaknak is tekinthetjük őket, így felszólító módbeli *gy/ggy/dj* elemük nyilvánvalóan egységes megfelejtést igényel (vö. Zelliger 1980. 776, 780).

Bárczi voltaképpen Beke (1950. 306) és Papp (1956. 287) nézetét fogadta el, amikor így írt: „Lehetséges, hogy a *tégyek*, *légyn*-féle alakok a *tē-j-ek*, *lē-j-én j*-jének affrikálódásával keletkeztek” (Bárczi 1958b. 58, uo. I. a korábbi nézetek kritikáját). „Ezektől is eltér azonban a *higgyek*, *higgy ggy*-je. Ez talán a vele asszociatív kapcsolatban levő *tudjak* analógiájára alakult ki” (i. h.).

Benkő magyarázata: „Az *sz-szel* bővülő *v* tövű igékben a módjel teljes tőhöz csatlakozása fonetikai okokból kényszerítően maradt meg, hiszen itt a magánhangzós rövid tő (*tē*-, *lē*-, *ē*-) egyszótagúsága más megoldási lehetőséget nem is engedhetett: a tővokális nem eshetett ki. Viszont akár eredetibb **-k*-ből spirantizálódott módjellel, akár — esetleg — eredetibb **-j*- továbbörökített módjellel is számolunk, kérdés lehet, miért nem esett ki a ragos alakokban intervokalikus helyzetbe került spiráns, illetőleg liquida (**lējék*, **lējén* stb. vagy **lējék*, **lējén* stb., vagy *lējék*, *lējén* stb. alakok). Bár az efféle hiátust, majd diftongust → hosszú monoftongust létrehozható kiesés nem kötelező erejű, hanem csupán fejlődési potencialitás, realizációjának elmaradása nem véletlen. A kieséses **lék*, **lén* típusú változatok létrejöttét eredményezhette volna felszólító módban, ami viszont egybeesett volna a **lén*-féle folyamatos múltbéli alakokkal. A változást tehát a zavaró homonímia elkerülésének szükségessége akadályozta meg. [Bekezdés] Talán a módjel »helyzetének« megerősítése jegyében játszódtott le az affrikációs folyamat is, amely

a módjel $\text{-}\ddot{z}$ > -gy formáját létrehozta. A $\text{-}\ddot{z}$ akár $\text{-}\gamma$ -ból vagy $\text{-}\dot{\gamma}$ -ból affrikálódhatott; a $\text{-}\dot{\gamma}$ -ból való affrikáció esetén a zöngességet az ősmagyar *ty* fonéma hiánya kielégítően magyarázhatja; l. azonban a későbbi — mai nyelvjáráásokban már a *kaptjad!*, *raktya!*-féle felszólítókat is. Nem szükséges tehát az affrikációt okvetlenül, illetőleg csupán -j előzményből levezetni, mint többen... teszik” (Benkő 1980. 208). — Úgy vélem, a felszólító módjelnek magánhangzóközi helyzetben való kiesése azért sem következhetett volna be, mert az egyéb tötípusú igék (*ad, lát, rak* stb.) felszólító módú alakjai az egység megőrzését segítették elő, hiszen megtartották, mert meg kellett tartaniuk a módjelet, legfeljebb (részlegesen vagy egészen) asszimilálódott a tövégi mássalhangzóhoz.

Abaffy a $\text{-}\gamma$ -t mint formánst tartalmazó szóalakokból kívánja levezetni *m i n d* a folyamatos melléknévi igenevet (*tey 'tevő': *teyek 'tevők'), *m i n d* az elbeszélő múltat (*teyek 'tevék', *teyel 'tevék', *tey 'tén, tón'), *m i n d* pedig a felszólító módú igealakokat (*teyek 'tegyek', $\text{*tey\ddot{s}}$ 'tegyél', *teyen 'tegyen'), s ezek mai képviselői szerinte a hominímia megszüntetésére való törekvésnek köszönhetően különböznek egymástól oly módon, hogy pl. a felszólító módban $\text{*}\gamma > \text{dzs}$ „sajátos affrikálódás” ment volna végre (Abaffy 1982. 423). Abafy kiindulási alapját — „Tudni való, hogy a felszólító mód egyes szám 2. személye eredetileg módjel és személyrag nélküli volt: a rövidebb pusztá igető fejezte ki a szigorúbb parancsot” (i. m. 418) — egyik-másik rokon nyelvünk vallomásával bizonyos mértékig lehet is igazolni, de ennek éppen a magyarban nincs nyoma. Továbbá az általa feltett $\gamma > \text{dzs}$ lehetetlen hangváltozás (egy lépésben biztosan az).

Felszólító módunk *j* jelének előzményéül alapnyelvi *k -t szoktak feltenni. Nemrégiben Rédei uráli alapnyelvi *j deminutivumképzőből magyarázta (Rédei 1980), ill. a fenti idézetből látnatően Benkő is elképzelhetőnek véli a *j -ből való származtatást. Rédei ezen feltevése kapcsán — aki egyébként instabil tövű igéink imperativusának hangalakját egyáltalán nem érintette — két apró megjegyzés kívánkozik ide:

a) A *t* tövű igék imperativusát illetően írja: „A *t + j* összeolvadása... magánhangzó + *t* után szibilánsra (*ss, de: fűts, véts*)... vezetett” (i. m. 653). Az általa kivételként említett és egyéb kivételek történet hátterét Jakab László azonban egy kisebb dolgozatában (Jakab 1967) már jóval korábban tisztázta.

b) Rédei magyarázata nyomán az osztj. $\text{*}\ddot{a}/\text{*}a$ melletti másik imperativusvégződés, az $\text{*}i/\text{*}i$ (pl. V *wēli*, Kaz. *wēae* 'öld meg') értelmezése is lehetséges $\text{*}\ddot{a}j/\text{*}\ddot{a}j > \text{*}i/\text{*}i$ változás feltevéseivel.

Bármi legyen is azonban *j* módjelünk alapnyelvi előzménye, a *tégy, légy, végyen* stb. *gy* elemére adott magyarázatok erőltetettek, valószínűtlenek. Ezen igéink imperativusi formáinak *gy*-jére egy az eddigiektől lényegesen eltérő hipotézist kívánok előadni. A fentebb közölt etimológiai anyagból kiviláglik, hogy ezen igék vogul megfelelői *j*-re végződő tőalternánsból képződnek: vog *tājən*, AK FK *tōjən*, P *tājən*, Szo. *tāen* (<< *tājən) 'egyél'. Lehetőségnek vélem, hogy ezen igéknek már az ugor alapnyelvben három tőalternánsuk volt (pl. $\text{*}\ddot{d}\delta$ - ~ $\text{*}\ddot{d}\delta\gamma$ - ~ $\text{*}\ddot{d}\delta j$ - 'eszik'), és a felszólító mód alapjául a *j* tő szolgált. Így az ősmagyar egy szakaszában $\text{*}\ddot{e}j$ -*j(-sl)* lehetett az *égyél* hangalakja, s ez a $\text{*}jj$ affrikálódhatott $\text{*}\ddot{z}$ -vé. Ha az ugorra feltehetünk *j*-s tőalternáns is ezen igéinkben, akkor már könnyebben találunk magyarázatot a m. *vész, visz*, ill. *óv* és a fi. *myy*- osztj. $\text{*w}\ddot{e}$ - ~ $\text{*w}\ddot{e}j$ -, *wu - ~ *wuj -, $\text{*m}\ddot{e}$ - ~

**měj-* megfelelőinek *j-jére*: a (korai) őszotjákban a bilabiális mássalhangzós kezdetű igékben a *j-s* alternáns szilárdult meg, a többiekben a *γ-t* tartalmazó.

A tudománytörténeti hűség megkívánja, ne feledkezzem meg arról, hogy Pais is számolt ezen tövek körében *j-s* és *v-s* alternánsokkal, bár a *j-t* ő **γ-*ból magyarázta és kiindulása is más volt: „Kora-magyar — formansok előtti — tőalakul ezeket vehetjük fel: **lije- ~ *ljeje- ~ *live- ~ *lève-* mégpedig úgy, hogy a kora-magyar nyelvjárásokban az első szótagban *i* meg *ē* váltakozott, másrészt pedig a tő két magánhangzó közi *j* hangjának a helyébe — valószínűleg hiátustöltőként lépett — *v* felelt meg” (Pais 1950. 292—293). Továbbá: „A finnugor megfelelők alapján — úgy mint a finnben — kora-magyar **tēyi-* vagy az *i-ző* nyelvjárásokban főképen formans nélküli esetekben **tēyi ~ *tiyi*, formánsokkal ellátottakban **tiyē-* változatok tehetők fel. A honfoglalás körüli időkben ezek mellett vagy részben helyettük a magánhangzó közi *γ* felváltásával hiatuszóó, *j-ző* és *v-ző* formák léphettek fel” (Pais 1950. 293—294).

1.5.1. Az *észik* típusú igék imperatívusi **ǰ* végződése analógiásan bekeült a tőtanilag azonosan viselkedő *al(u)szik*-féle igék felszólító módjába, s ezzel ott is újabb tőváltozat honosodott meg: **eǰ-* > **egy-*, **aluǰ-* > **alugy-*. E tőalternáns átkerült a feltételes módú és főnévi igenévi alakokba. Feltevés-sorozatomban e lépést azzal indokolom, hogy ezen *n* kezdetű morfémák — a mássalhangzó-kapcsolatra végződő és a tiszta *v* tövűek kivételével — a mássalhangzós tőhöz szoktak járulni, s e vonásuk megőrzött régiségnek tűnik (Balassa—Simonyi 1895. 231, 238). A **ǰ* vagy a *d* (= *gy*) mássalhangzó előtti helyzetbe kerülve depalatalizálódott (erre vö. a fentebb közölt régi nyelvi és nyelvjárási adatokat), amit az is elősegíthetett, hogy a jésítettség (ill. a *j*) a felszólító módú alakoknak volt jellemző jegye.

Azt hiszem, nem alaptalan az a feltevés, hogy az ún. *sz-szel* bővülő *v* tövű igék felszólító módjában keletkezett **ǰ* (> *gy*) behatolt az ún. *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v* tövű igéink felszólító módjába, hiszen megjelent ez a *metsz* és a *tetszik* imperatívusában is, pl. *mèggetec el* (BécsiK) (*meggy* << **metēgy-*), vö. *metsz-*, *tetedgyenec* (KárBibl.), vö. *tetszik* (vö. Balassa—Simonyi 1895. 262—263).

Visszakanyarodva *észik* és *alszik* típusú igéink újonnan keletkezett **ǰ* > **d* > *d* elemű tövéhez, azt látjuk, hogy nyomon követhető nyelvtörténetünk folyamán nyelvterületünk nagy részén az előbbieknél legtöbbször *nn*-es alakjai szerepelnek mind a feltételes módban, mind a főnévi igenévben, míg az utóbbiak esetében a *dn*-es formák gyakoribbak. Így tehát területenként (és tán koronként is) eltérő mértékben ugyan, de lappangásba jutott a másodlagos *d-s* tő. Hogy az egyikben inkább az *nn*, a másikban pedig többször a *dn* használatos, esetleg a tő szótagszámával függhet össze: az első (tehát hangsúlyos) szótag után bekövetkezett a teljes hasonulás, míg a második (vagyis hangsúlytalan) szótag után nem, vagy nem mindig és nem mindenütt.

Ezen igéink legtöbbször felszólító módjában rövid *gy* van, ill. korábban annak kellett lennie. Az egytagúak körében a *higgy* (*hisz*) az egyetlen kivétel. A *higgy* hosszú mássalhangzóját Bárczi (1958b. 58) a *tudj* formával való asszociatív viszonytal magyarázta, Jakab (1964. 12) pedig a hasonló hangalakú *hagyj* hatására gondolt (miközben megemlített egy másik, nem tőle származó, fölöttébb valószínűtlen érvet is). Talán éppen a *higgy* e hosszú mássalhangzójának köszönhető, hogy egytagú instabil tövű igéink közül a *hisz*

szerepel legtöbbször a (15—) 16–17. századi feljegyzésekben *d*-s tőalternán-sával. Az *al(u)szik*, *fek(ü)szik* imperativusában Dunántúlon és Erdélyben rövid a *gy* (Imre 1971. 307; Zelliger 1983. 776), míg másutt, ill. a többi ide-tartozó igében mindenütt *ggy* van, ami bizonyára a *cselekędj*, *gondolkodj*-félék analógiájának tulajdonítható.

2. Az instabil tövű igék elbeszélő múltjának jele

Instabil tövű igéink elbeszélő múltú alakjainak kialakulása, eredeti morfológiai szerkezete nem kevésbé érdekes kérdés, mint tőalternán-saik eredetének nyomozása. Sőt a *tők* ~ *ték* stb. alaktani szerkezetének vizsgálata történeti ismeretek nélkül valójában bajos is lenne.

A dolgozatom bevezetőjében hivatkoztam mai három szerző nemcsak a tőalternán-sok korát illetően vélekedik többé-kevésbé eltérően, hanem az egy-szótagú instabil tövű igék időjelölését illetően is (a kétszótagú instabil, vagyis az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövűek elbeszélő múltjával nem foglalkoznak). A vita középpontjában az archaikus, rövidebb igealakok állnak, a hosszabb változatokat újabban egységesen másodlagosnak, analógia révén keletkezett-nek tekintik. E régebbi és újabb alakok a 16–17. század fordulóján még egymás mellett éltek (vö. Mészöly 1919. 31).

Példaként felsorolom a *lész* elbeszélő múltú alakjait:

	rövidebb alakok	hosszab alakok
e. sz.	1. sz. <i>lők</i> , <i>lék</i>	<i>lövék</i>
	2. sz. <i>löl</i> , <i>lél</i>	<i>lövél</i>
	3. sz. <i>lön</i> , <i>lén</i>	<i>lëve</i>
t. sz.	1. sz. <i>lönk</i> , <i>lénk</i>	<i>lövénk</i>
	2. sz. <i>lötök</i> , <i>léték</i>	<i>lövéték</i>
	3. sz. <i>lőnek</i> , <i>lének</i>	<i>lövének</i>

A *lők*, *lék*-féle alakok történeti elemzése során Rédei (1984) azt a Györké-től (1941a, 1942) származó és Hajdú által (1966. 73, 1981. 156) némi fenn-tartással vallott nézetet fogadja el, melynek értelmében az említett típusú igealakok a mássalhangzóra végződő pusztá igetövből és személyragból állnak. Ez az időjel nélküli múlt idő (az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék körében) kövület-ként maradt volna meg nyelvünkben a távoli uráli alapnyelvből. — E felfogás hívei mindenekelőtt a szamojéd nyelvek ún. aoristosára szoktak hivatkozni, amelyekben a momentán akciominőségű igék „tő + igerag” szerkesztésű ige-alakjai befejezett cselekvést jelölnek, múlt idő értékűek, míg a folyamatos alapjelentésű igék ezen alakjai befejezetlen cselekvést, jelen időt jelölnek. E jelenség ősi voltának igazolására szokták felhozni még az osztják nyelv-terület tekintélyes részén ismert \emptyset jeles múlt időt is.

Abaffy (1982. 416 kk.) Benkővel egyezően * γ képzős folyamatos mellék-névi igenévnél elbeszélő múlt értékű verbum finitummá való alakulásával magyarázza a *kérek*, *tők* stb. formákat, ill. Benkő (1980. 215) a (* $p >$) * w igenévképzőt is a lehetséges források egyikének tartja, sőt az illabiális tolda-lékok miatt a * j időjel hatását sem tartja kizártnak. Rédei — helyesen — arra hivatkozva utasítja el ezt a nézetet, hogy folyamatos melléknévi ige-névből jelen idejű igealakok szoktak kialakulni, míg a befejezett ige-nevek

múlt idejű igealakok forrásul szolgálhatnak (ehhez még vö. Ravila 1957; Serebrennikov 1974. 196–197; Korhonen 1981. 265, 269; Rastorgueva 1981. 106, 213, 278, 1982. 131, 353–354, 426, 522).

A Györke–Rédei-féle nézetet sem találok kielégítőnek: furcsának tűnne, hogy egy meglehetősen kis létszámú igecsoport múlt ideje őrizne egy állítólagos ősi szerkesztésmódot, de ezeknek is igazából csak a labiális magánhangzós változata (*lők* stb.) kényszerítette eddig a kutatókat a *kérék*, *látál*-féle alakokétól eltérő magyarázatokra. Ahhoz, hogy a magyar elbeszélő múlt és a vele állítólag rokon szamojéd és osztják kategóriák viszonyában eligazodjunk, szükségeses többet megtudnunk, mint amennyit azokról a magyar nyelv *tők*, *től*, *tőn* stb. igealakjai kapcsán Györke és Rédei közölt.

Mielőtt azonban erre sort kerítenénk, a teljes összehasonlítás lehetőségének megteremtése végett nézzük meg, mit mondanak nyelvtörténészeink az elbeszélő múlt funkciójáról: „Leggyakoribb múlt idő szövegeinkben az úgynevezett elbeszélő múlt, a *látá* ~ *látá* (*tőn*, *lőn*) típusú igeidő, amely a múltban megtörtént eseményt, valamely eseményláncolat egy-egy láncszemét fejezi ki, anélkül hogy a beszélő a jelennel kapcsolatba hozná” (Bárcki 1963a. 161). „Az *-á/-é* jeles, elbeszélő múltnak nevezett idő . . . a görög aoristos[hoz] és a latin perfectum historicumhoz hasonlóképpen funkcionál: a múltban megtörtént eseményt, valamely eseményláncolat egy-egy láncszemét fejezi ki anélkül, hogy a beszélő a jelennel kapcsolatba hozná. Független ez az igeidő a cselekvés tartós vagy mozzanatos, befejezett jellegétől is” (Abaffy 1983. 139).

2.1. Ha az ún. aoristost ismerő szamojéd² nyelvek e kategóriájának utánanézőnk, kiderül, hogy az ún. aoristos nem mindenütt \emptyset jeles! A tavgiban *ta* a jele (Tereščenko 1966b. 429), a szelkupban — igeosztálytól függően — vagy η ($\sim j$), vagy n ($\sim t$), vagy a tővégi magánhangzó megváltozása jellemzi (Prokofjeva 1966. 406; Hajdú 1968. 145; Kuznecova stb. 1980. 236), míg a jenyiszeji (vö. Tereščenko 1966c. 448–449) és — egyes források szerint — a jurák (Tereščenko 1966a. 386; Hajdú 1968. 61) esetében igaz a jelölenségre, azaz a zérómorfémával történő jelölésre vonatkozó állítás, de Labanauskas (1975) — Verbov nyomán — ηa aoristosjellel számol, továbbá Hajdú szerint is van, ill. lehet valamilyen jegye (ηa , a tővégi magánhangzó váltakozása stb.) a jurák aoristosnak bizonyos tőtípusokban (szóbeli közlés).

Györke, Hajdú és Rédei szerint az ún. aoristos időértéke a cselekvésminőségtől (Aktionsart) függ: a momentán minőségű jurák igeitővekből alkotott aoristos kifejezte „cselekvéss vagy történés idővel nem mérhető, pillanatnyi ideig tart, végrehajtásakor máris a múlté. Az ilyen momentán igeik időjel és egyéb képző nélküli alakja múlt idő értékű” (Hajdú 1968. 72); ha az igeitő duratív cselekvést fejez ki, „a tő + rag kapcsolat jelen idő értékű” (i. m. 73). Tereščenko befejezett és —befejezetlen jelentésű igeikről beszél. A háromszerzős szelkup nyelvtan befejezett és befejezetlen szemléletű igeiket emleget (Kuznecova stb. 1980. 209), vagyis aspektusról van szó, amit a szerzők határozottan elkülönítenek az akcióminőségtől (категория совершаемости; i. m. 217). Egyedül e forrásunk illeti az ún. aoristost jelen idő megnevezéssel. Mivel az eddig említett összes szamojéd nyelvben van önálló morfémával jelölt múlt idő is, tekintettel az igeidők oppozíciójára, a fenti módosítás indokoltnak tűnik (hasonló megfontolásból E. Itkonen [1966. 280] is praesensként könyvel el a jurák „aoristos” alapfunkcióját; még vö. Serebrennikov 1964. 88), különösen akkor, ha a hivatkozott szelkup nyelvtan szerzői által közölt

tempusmeghatározást, a szelkup igeidők, elsősorban a jelen idő funkcióról adott és kellően differenciált leírást megismerjük:

„С помощью форм настоящего времени (по Г. Н. Прокофьеву — аориста) индикатива может обозначаться:

а) у глаголов несовершенного вида — действие, происходящее в момент речи, или постоянное состояние . . .

б) у глаголов совершенного вида — действие, которое произошло непосредственно перед моментом речи и результаты которого налицо” (i. m. 235). „Кроме того, формы настоящего времени, как наименее маркированные, способны заменять собой другие глагольные формы (в особенности повествовательного прошедшего времени), если из контекста ясна временная соотношенность действия” (i. m. 235—236). „С помощью форм прошедшего времени обозначается действие или состояние, имевшее место в прошлом (но не непосредственно перед моментом речи)” (i. m. 237).

Az aoristos mint igeidő neve a görög révén lett műszóvá: „Az a o r i s t o s i n d i c a t i v u s a jelöli a múltban beálló, pusztán történt cselekvést, tekintet nélkül annak tartósságára vagy mostani bevégeztségére; azért leginkább a történeti elbeszélésekben használatos” (Maywald stb. 1978. 81). Az egyéb indoeurópai nyelvekben aoristosnak nevezett igeidő is a beszédidőt megelőző, de vele semmiféle kapcsolatban nem álló múlt idejű cselekvést jelöli. Még vö. „Was ihn [= den Aorist] im Gegensatz zu anderen Tempora charakterisiert, ist zunächst nicht die Zeitstufe, sondern die Aktionsart. Er bezeichnet etwas Momentanes, daher den Eintritt eines Zustandes oder den Abschluß eines Vorganges. Der Ind. Aor. hat insbesondere Anwendung in der Erzählung gefunden” (Paul 1898. 251).

Ennek alapján, azt hiszem, a szamojéd „aoristos” aligha nevezhető aoristosnak, amit egyébként — amint ez a fenti orosz nyelvű idézetből is kiderült — Prokofjev (1931. 441) vezetett be a szamojédológiai terminológiába-

2.2. És vajon mi a helyzet a m. *tők*, *lők*, *ték*, *lék* stb. időjel nélküli eredetének igazolására fölhozott másik analóg esettel, az osztják nyelvjárások számottevő részében ismert \emptyset jeles múlt idővel? Amelyik nyelvjárásban ma már csak ez az egy múlt használatos, annak segítségével természetesen semmit sem tudhatunk meg eredeti funkciójáról. Ma már csak a keleti dialektusok ismerik mind a \emptyset jeles, mind pedig a finnugor kori *s* jeles múltat, de csak (az ezeken kívül még két múlt idővel rendelkező) vachi és — újabban — vaszjugáni nyelvjárásból állnak rendelkezésre hosszabb szövegek, amelyek elősegíthetik a kérdés megválaszolását. E két múlt idő funkcióbeli különbsége azonban az eddigi erőfeszítések ellenére még mindig nem rajzolódik ki elég pregnánsan. Teréskin (1961. 81), L. Schiefer (1973) és Gulya (1976. 310) többé-kevésbé megegyező megállapításai szerint a \emptyset jeles múlt idő az indoeurópai aoristosra és a magyar elbeszélő múltra emlékeztet, az *s* jeles múlt idő pedig a befejezett aspektusú szamojéd igék „aoristosára”. Csepregi Márta legfrissebb osztják mondattani vizsgálatai szerint „az -s- jel . . . a nemrégén történt események tolmácsolására szolgál”, „a jelöletlen múlt viszont az összetett mondatok térhódításával szerepet kap az előidejűség és a múltban kezdődött tartós cselekvés jelölésére” (Csepregi 1983. 79). — Egyébként nyilván technikai jellegű tévedés folytán olvasható nála, hogy „A jelölt jelen idővel

szemben az északi nyelvjárásokban a jeltelen, a déliekben az *-s-* jeles múlt idő áll” (i. m. 74), lévén éppen fordított a helyzet.

Eszerint tehát a szamojéd „aoristos” és a \emptyset jeles osztják múlt idő funkcionálisan semmiféle rokonságot nem mutat, alakilag is legfeljebb csak az osztják és a jenyiszeji mutathatna időjel nélküli volta miatt valamiféle hasonlóságot, legalábbis egyelőre. A magyar elbeszélő múlt és az osztják \emptyset jeles múlt azonos eredetnek tételét instabil tövű igéink ezen idejének állítólagos jeltelességére építették, de a két nyelv igeidőinek funkciójára nem fordítottak figyelmet. Igaz, nem is nagyon lett volna erre mód, hiszen korábban sem szövegek nem álltak rendelkezésre a keleti osztjából, sem pedig nem volt megfelelő anyanyelvű kutató, aki nyilatkozhatott volna. Amikor e magyar és osztják igeidő összefüggéséről értekezett Klemm és Sámson, inkább csak sötétben tapogatóztak, részben az előbb említett ok folytán, részben pedig amiatt, hogy az osztják igék tőalternánsainak használatát nem tisztázták kellőképpen.

A \emptyset jeles osztják múlt időt Klemm — a szamojéd „aoristost” szem előtt tartva — történetileg így értelmezte: „mind a tartós, mind a mozzanatos történésű igék időjel-nélküli alakja a múlt felé átképzelt helyzetben rendszerint praesens historicum szerepű. Ezt a sajátos időhasználatot az osztD-ban az átképzés-nélküli használatra is kiterjesztették, úgyhogy általában mindig ige időjel-nélküli alakja praeteritum vonatkozású volt. Ezt a kiterjesztést az a körülmény tette lehetővé, hogy az osztjD-ban minden igénél praesens-től a *-t*, *-d* gyakorító képzővel ellátott igező szolgál; ez a gyakorító képző eredetileg csak a mozzanatos történésű igék praesensében volt szükséges, de kiterjesztették a tartós történésű igékre is” (Klemm 1928—30. 94). Klemm arról nem szól, mi lehetett a \emptyset jeles múlt eredeti funkciója, továbbá az sem világos, mire alapozta, kijelentését, hogy „rendszerint praesens historicum szerepű”, ha sem szövegek, sem előtanulmányok nem voltak még.

A *m. tők, ték*-féle igealakokat Sámson — Györkéhez hasonlóan — ugyancsak időjel nélkülieknek, mássalhangzós tőalternánsból és igei személyragból állóknak értelmezte (Sámson 1953. 343, 1964. 266, 6. jegyzet). Elfogadja Klemm fent idézett magyarázatát és egyetértőleg hivatkozik Györke (1941. 62—63) megállapítására, hogy a magyar és az osztják tempus hajdan nem volt független az ige alapjelentésétől (Sámson 1964. 266). Sámson felfigyelt arra, hogy az instabil tövű osztják igék \emptyset jeles múltjában a mássalhangzóra ($\gamma/w, j$) végződő tőalternánsok szerepelnek, miként azt is észrevette, hogy ezen igék egy részének az egész nyelvterületen *j*-re végződik a mássalhangzós tövük, míg a többieké mindenütt γ -ra (keleten) vagy *w*-re (nyugaton). Természetesen tisztában volt azzal is, hogy az (általán stabil tövűnek tekintett) *měn-* 'megy', *kit-* 'küld' stb. igék \emptyset jeles múltjában a személyrag előtti mássalhangzó a tő része (pl. *měn-əm* 'mentem', *kit-əm* 'küldtem'), a γ -s instabil tövű igék \emptyset jeles múltjában mégis γ időjelet keresett, pl. keleti *jěwəm* déli *jěwəm* 'jöttem' (i. m. 265). Valamivel alább így írt: „a γ -ra (*-i, -u*-ra) a praeteritum képzete adaptálódott. Ezután már nem az egész igealak (pl. *jěwəm*) fejezte ki a múlt időt, hanem csak a γ . A *-yal, -yäl* jeles praesens historicum pedig úgy keletkezett, hogy a γ végű múlt-jelentésű igealakhoz hozzáfűzték az *-l* praesens jelet” (i. m. 273), ugyanígy — az ugyancsak osztj. VVj. — *yas/yäs* múltidő-jelről i. m. 273—274). E magyarázatnak — egyebek közt — az az elháríthatatlan gyengéje, hogy a $\emptyset \sim j$ tövű igék is *yal/yäl, yas/yäs* időjellel képezik másodlagos múltjaikat, pl. *wěyäləm* 'vettem', *wěyäsəm* ua., vö. *wějəm* ua.

Sámson e téves magyarázatát Majtinskaja (1975. 147—148) átvette, sőt az észti *si* múltidő-jel kialakulására (pl. **makat-i-n* > *maga-si-n*) tekintettel az osztják instabil tövű igék *mějəm*-féle alakjait „*θ* jeles, a tótagolás eltolódásával” keletkezett múltnak magyarázza (i. m. 148), tehát: *mějəm* > *mě-jəm*.

Aligha férhet kétség ahhoz, hogy az osztják *mějəm* 'adtam', *tuyməm* 'hoztam', *měnym* 'mentem' stb. nem tartalmaz időjelet, legalábbis ma nem, és már az ősosztjákban sem tartalmazott. De kérdés, ez volt-e vajon a helyzet korábban is? Megkockáztatom azt a feltevést, hogy ebben az osztják igeidőben a finnugor kori **j* múltidő-jel enyészett el. E feltevésemet a következő érvekkel szeretném valószínűsíteni:

a) A magyar elbeszélő múlt (*látta, látta*) amellett szól, hogy a **j* időjel az ugor alapnyelvben még megvolt, tehát számolhatunk annak az obi-ugor alapnyelvből történt átöröklődésével.

b) A **j* időjel egyik obi-ugor nyelvből sem mutatható ki, eltűnését így akár az obi-ugor alapnyelv korára vagy azt követően az ősvogul, ill. az ősosztják felbomlását nem sokkal megelőző időszakokkal bezárólag datálhatjuk.

c) Úgy vélem, a **j* jelű múlt hiánya a vogulban ok-okozati összefüggésben lehet a jelen idejű alakok (**aj/*aj >*) **i/*i* elemével, ti. jelen időben csak akkor szerepelhetett **j*, ha múlt időben már nem volt.

d) Mivel a **j* múltidő-jelnek az ősvogul és az ősosztják felbomlása előtt kellett eltűnnie, a mai nyelvjárások tanúságára épülő vogul, ill. osztják hangtörténet megállapításaival e feltevés aligha igazolható. Ez a körülmény persze nem kizáró ok, hiszen a vogul és az osztják arculatát kialakító események nem az ősvogul és az ősosztják felbomlásával bontakoztak ki (ugyanígy a magyar nyelvtörténet sem a honfoglalással és a nyelvemlékek keletkezésével egyidős: a magyar elbeszélő múlt **j*-jét sem igazolhatjuk közvetlen bizonyítékokkal, mivel nyelvemlékeink ilyen igealakjai már nem utalnak *i* elemű diftongusra vagy intervokális *j*-re). Az (obi-)ugor nyelvek közös és önálló életéből azonban idézhetünk olyan momentumokat, amelyek a **j* — esetleg nyomtalan — eltűnése mellett szólnak.

a) Van adatunk az uráli-finnugor alapnyelvi **j* eltűnésére, igaz, az első és a második szótag határán és mássalhangzó előtti helyzetben: vog. T *kēr* ~ osztj. V *kar* ~ fi. *koira* 'kutya', vog. T *tükəm* ~ osztj. V *töytəm* ~ m. *tetü*, Ug. **tšktəm* < FU **täje* (~ fi. *täi*).

β) A *j* a passivumjel egyik elemeként az osztják nyelvjárások egy részében egyes igealakokban vagy nyom nélkül eltűnt, vagy összeolvadt a megelőző magánhangzóval. Hasonló sorsra jutott az **aj/*aj* névszóképző vagy az ilyen szekvenciát tartalmazó névszóképző (l. Honti 1976. 107—109). — Arra nincs kilátás, hogy az uráli-finnugor alapnyelvi szókinccs hangtörténeti bizonyítékokat kínáljon állításom ennél meggyőzőbb igazolására, hiszen a **j* időjelenek a finit igealakokban a 2. és 3. szótag határánál nem előbbre kellett fellépniük, márpedig az uráli-finnugor alapnyelvre csak tőszavakat és néhány derivátumot tudunk rekonstruálni, a toldalékolt alapnyelvi szóalakok sorsát nem vagyunk képesek követni.

e) A *θ* jeles múlt idejű alanyi ragozású e. sz. 3. sz. igealakok csak elvéve azonosak a pusztan ige-tővel (eltekintve ez alkalommal attól, hogy keleten a váltakozásra alkalmas ige-tőveknek ilyenkor rendszerint a váltóhangot tartalmazó alternánsa szerepel):

a) a VVj.-ben *iyən/iyən* vagy *äym/ayəm* személyrag járul a tőhöz (ezek viszonyára vö. Honti 1983. 36), pl. *měniym* 'ment', *měnyəm* ua.,

β) a szurguti és a szalimi nyelvjáróterületen több igében $\partial\gamma/\partial\gamma$ személyrag jelentkezik (Honti 1982b. 107, 108),

γ) a déli osztják nyelvjárásokban az eddig megnyugtatóan nem tisztázott eredetű *ot* csatlakozik az igetőhöz, pl. *měnot* 'ment',

δ) a nizamiban a várható **mān*(...) helyett a befejezett melléknévi igenév birtokos személyjeles alakja használatos: *mānmat* 'ment', ugyanígy a t. sz. 3. személyben is: *mānmet* 'mentek'.

— Úgy vélem, az e) pontban előadottak azért szólnak feltevésem mellett, mert sejteni engedik, hogy valaminek követnie kellett a puszta igetövet. A személyvégződés VVj. alakjainak $i\gamma/i\gamma$ szegmentumát azonosnak vélem a Szur. Szal. $\partial\gamma/\partial\gamma$ raggal, s benne az i/i lehetne talán a **j* ($*\partial j/*\partial j > i/i$) relikta.

Ha a \emptyset jeles osztják múlt idő eredetére előadott feltevésem helytálló, akkor talán majd az osztják (is) kiindulópontul szolgálhat annak megállapítására, milyen különbség volt a finnugor alapnyelvben a kétféle múlt (**j*, **s*) között. — Itt jegyzem meg, hogy korábban az **s* ($\sim *s?$) múltidő-jelet uráli korinak szokták tekinteni (vö. Collinder 1960. 271; Hajdú 1966. 139). Ago Künnap (1976) azonban kimutatta, hogy a finnugor nyelvekkel egyeztetett szamojéd időjel igenévképzői eredetű, nincs köze a finnugor kori **s* időjelhez.

2.3. Miután megvizsgáltuk a magyar elbeszélő múlt állítólagos jeltelen voltára igazolásul hivatkozott rokon nyelvi kategóriákat, térjünk vissza a magyar igeidőhöz. Noha ennek **γ* folyamatos melléknévi igenévből való magyarozatát funkcionális szempontból valószínűtlennek látom, alapfeltevését viszont — a Györke–Rédei-féle nézettel szemben — meggyőzőnek ítélem meg, hogy ti. indokolatlan ezen igéink elbeszélő múltjának jelöletlenségét hirdetni az egyéb igék jelölt elbeszélő múltjával szemben. Persze, csak az a kérdés, mi a *tők* \sim *ték* stb. alakban az időjel. Az illabiális alakváltozatban bizonyára kereshetjük a **j* időjelet, akárcsak pl. a *mének*-ben, de csak a rövidebb, a magánhangzós tőalternánsból indulhatunk ki, mivel a hosszabb, a (**γ* $>$) **w* elemű nem eredményezhetett volna *é*-t. E hosszabb tőváltozat hangtani szempontból jól megmagyarázná viszont a *tők* labiális magánhangzóját, de ez az út feloldhatatlan ellentmondásban áll az elbeszélő múlt szükségszerű jelöltségével.

Az elbeszélő múltú igealakok eredeti időjelének megállapítása, mint fentebb már utaltam rá, nézeteltérések forrása volt a magyar nyelvtörténészek között. A *lata*, *látá* stb. alakokban **j* időjelet szoktak keresni (pl. Horger 1931. 102; Bárczi 1958a. 89, 1982. 37; Papp 1968. 167), a *látók*, *nézők*-félékben igenévképzői eredetű u/\ddot{u} -t ($< *w$ és **γ*) (Horger: i. m. 103; Papp: i. h.); a *tők* \sim *ték* stb. értelmezésében a legkisebb az egyetértés. Az álláspontokban talán csak annyi a közös, hogy ezen igealakokban nem tesznek fel **j* időjelet.

Egyszótagú instabil tövű igéink elbeszélő múltjának időjelölésére a legutóbbi időig két magyarozat létezett: az egyik, amely Kräutertől (1913. 321–322) ered, **-p* \sim **-β*-ből és **-k* \sim **-γ*-ből származó u , \ddot{u} igenévképzőre vezet vissza a hosszú magánhangzót; a másik nézet Györkére (1941) megy vissza, s időjel nélküli puszta igetővel, a magánhangzó és a tövégi mássalhangzó hosszú magánhangzóban való összeolvadásával számol.

A kérdést újból elővevő Benkővel egyet kell értenünk abban, hogy „nem lehet leegyszerűsíteni arra, hogy a *tőn*-féle alakokban van-e időjel vagy sem,

hanem a labiális-illabiális kettősség (*lőn ~ lén*) is magyarázatot kíván" (Benkő 1980. 215; még l. Papp 1968. 166–168). A megoldást a Kräuter előadta feltevésben látja, amely „ezeknek a vizsgált szövegekben is előforduló igealakoknak a jelölt voltát helyezi előtérbe. Az időjel előzményeként azonban nem a *-j-t, hanem az eredetileg igenévképző funkciójú *-k > *-γ-t, illetőleg a *-p > *-β-t tekintem" (Benkő 1980. 215). Ezen igenévi eredetű *-γ és *-β időjelek nemcsak az instabil tövű igék elbeszélő múltjában volnának jelen, hanem minden ige megfelelő alakjában (pl. *látánk, látók*), végül mégis visszakozik bizonyos fokig, engedményt téve a *j időjelet valló felfogásnak: „Az időjelnek -γ, de még inkább -β előzményből következhető labializáló, illetőleg labializálódó fejlődése természetesen nem mond ellent a folyamatos múlt más igecsoportbeli -á/-é jele keletkezésének. A -γ jelváltozat illabiális vokalizációja mindezeket bőven megokolhatja, sőt az sines kizárva, hogy más irányból az egész fejlődésbe az említett ősi *-j > -i időjel is belezátszott, akár még az sz-szel bővülő v tövű igék esetében is (l. az illabiális vokálisú formákat). De a *-j > -i időjel a labiális változatokat nem magyarázhatja, mivel eredetileg illabiális é labialis ó-vé alakulására ilyen helyzetben ok nem lett volna. Úgyisintén nem volna megmagyarázható a *-j > -i időjel jelenléte a veláris hangrendű *iszik* efféle folyamatos múltjaiban: . . . *yum . . . yom*" (i. m. 216). Továbbá: „Egyébként vagy a -γ labiális irányú vokalizációja, vagy a -β vokalizációja játszhatott közre az igealakok folyamatos múltja többes szám 1. személyű -ók/-ök toldalékos formáinak létrejöttében is" (i. h.).

Az ellentétes álláspontot képviselő Rédei nézete: „Igaza van Györkének . . . , aki szerint a *tőn, lőn, vőn*-féle alakok nem tartalmaznak semmiféle időjelet, hanem a múlt időt a puszta igető + személyrag fejezi ki" (1984. 114). Továbbá: „Az sz-szel bővülő v tövű igék ragozási rendszerében tehát az ősi befejezett minőségű igék folytatóit kell látnunk. A folyamatos/befejezett cselekvés-, illetőleg történésminőség természetesen más típusú igéknél is meg lehetett a magyarban, de csupán a felsorolt igék váltak alkalmassá arra, hogy ezt az időjelölési rendszert — jelöletlen múlt, sz időjeles jelen — nyelvi kövületként megőrizzék. Ezek ugyanis egy olyan komponens tartalmaznak (tővégi *u/ü < PU-PFU *k, *γ, *w*), amelyet a nyelvérzék idővel múltidőjelnek foghatott fel. Ebben a vonatkozásban Györkénél és a véleményéhez csatlakozott kutatóknál egy lépéssel tovább haladhatunk. Az *u/ü* történeti szempontból valóban nem időjel, hanem a *lész (löv-)* típusú igék tövéhez tartozik, ám ez a ragozási rendszer csak azáltal maradhatott fenn, hogy az *u/ü* elemnek idővel múltidő-értéket tulajdonítottak. Így vált lehetővé, hogy az *u/ü* leválasztásával v-tlen *tē-, lē-, vē-, ē-, i-, hi-, vi-* töveket vontak el, amelyek aztán a jelen idő (*tészēm, lészék* stb.), a -t/-tt jeles múlt idő (*tättem, lättem*) és a ható ige (*tēhet, lēhet*) alapjává lettek" (i. m. 114). Ha jól értem Rédei okfejtését, voltaképpen ott rejlik benne a Györke által cáfolt és általa is helytelenített Kräuter-féle nézet. Igaz ugyan, hogy Rédei a *tők* (> *tök*) *ü*-jében nem eredeti múltidő-jelet lát: szerinte a tővégi félhangzó ráértéssel jutott e funkciójához. Sámson Edgár is megegyező nézeten volt Györkével abban, hogy a *tőn*-féle alakokban nincs időjel, de ő erre a feltevésre a déli osztják *tewəm* 'ettem' stb. alakok alapján jutott, s úgy vélte, hogy az ilyen tőtípusú igék múlt idejének a puszta mássalhangzós tövel való kifejezése az ugor alapnyelvig vezethető vissza (Sámson 1953. 343, 345).

A szamojéd és osztják párhuzamok tárgyalása után az olvasó talán elfogadja azt a nézetemet, hogy a m. *tők ~ ték* állítólagos időjel nélkülségét

nem lehet analóg rokon nyelvi példákkal valószínűsíteni. Ugyanakkor a ma \emptyset jeles osztják múlt idő eredeti időjeltelenségét hirdető felfogást gyengíti az a körülmény, hogy a magyar instabil tövű igék elbeszélő múltjának minden alakja magyarázható *j időjel feltevésével (l. alább). Egyébként még ha fennállna is akárcsak némi valószínűsége annak, hogy hajdani befejezett szemléletű igék időjel nélküli alakjai múltidő-funkcióra tettek volna szert, annak megszilárdulása sokkal inkább a testesebb igetöveknél lett volna várható, semmint az 1–3 fonémára (i- ~ iv-, vë- ~ vëv-) zsugorodottnál, arról nem is beszélve, hogy idetartozó igéink befejezettség vagy akciómínőség szempontjából távolról sem mondhatók egységesnek. Úgy vélem, e feltevés mellett érvül hozható fel, hogy a „normál” (nem instabil) tövű igék jelen idejében nincs időjel (a régiségben előforduló formák analógiásak, másodlagosak, a mai állapot szerint megszilárdulhattak, az ilyen eredetű sz-t tartalmazó tövek kizárólagos változatokká lettek), míg a megrövidült instabil tövek jelen idejű alakjai sz-szel bővült töre épülnek, de hogy ezen sz eredeti funkciója szerint időjel lett volna, nem látom kellően bizonyítottnak. Márpedig ha a jelen időnek nincs jele, a múltat kell valamiképpen jelölni. Egyébként az sz hagyományosan hangoztatott eredeti funkcióját illető kétségemmel nem állok egyedül: „A jelen idejű paradigma megerősítésére az -sz gyakorlati képző látszott a legalkalmasabbnak, hiszen ennek funkciója volt a folyamatosság kifejezése. Az -sz ezek szerint mégsem fogható fel jelenidő-jelnek, hiszen nem azért járult a tőhöz, mert szükség volt a jelen idő jelölésére, hanem azért, mert a CV, ill. V-s tövekből az igetövek szokásos morfológiai szerkezetét létrehozta. Az már más kérdés, hogy így egy igecsoportban »különleges« jelenidő-tövek jöttek létre, amelyek szemben álltak egy ugyancsak »sajátos« múlt idejű paradigmával” (Abaffy 1982. 424; l. még Sámson 1953. 344–345).

2.3.1. Ha csak *tén*-féle alakok szerepelnének instabil tövű igéink elbeszélő múltú paradigmájában, *tön*-félék pedig nem, valószínűleg nem támadtak volna egymással ellentétes nézetek ezen múlt időnk morfológiai jegyét illetően, hiszen akkor a *j kielégítő magyarázatul szolgálhatott volna a kutatók szemében. Legfeljebb a *várók*, *kérők* stb. labiális magánhangzója indítaná a múlt titkait vallató szakembert arra, hogy elbeszélő múltú igealakjainkban egyéb időjelet is keressen.

Alábbi értelmezési kísérletemet arra az alapvető fontosságú feltevésre építem (ha ez nem több feltevésnél...), hogy az elbeszélő múlt idejű igealakok minden igetőtípusban tartalmaznak vagy legalábbis a nyelvtörténet egy szakaszában tartalmaztak kielemezhető, fonematikusan leírható (tehát nem \emptyset) időjelet, mivel — amint az előzőkben kifejtettem — különben ellentmondásos volna a *látá*, *kére* ~ *tén/tön* viszonya, ill. rokon nyelvi párhuzamokkal aligha igazolható az időjel nélküli múlt idő feltevése.

Magyarázati kísérletem alapjául a *j időjelet veszem, mégpedig azért, mert ilyen múltidő-jel nyelvsaláduknban másutt is van, és azért is, mert a „folyamatos melléknévi igenév → múlt idő” funkcióváltást lényegesen kevésbé plauzibilis magyarázatnak találok, mint az alapnyelvi időjelnek a magyarba történt átöröklődését.

Mielőtt a *tén* stb. melletti *tön* stb. változatok magánhangzójával foglalkoznék, a *látók*, *kérők* ó, ő elemével kell elszámolnom. Ehhez azonban tisztázniuk kell, milyen morfémből épül fel ezen elbeszélő múltú, t. sz. 1. személyű (rövidebb) igealak. Az kétségtelen, hogy személyjelölőjük azonos a *látjuk*,

kérjük, láttuk, kértük személyragjával. Ennek eredetéről Horger (1926. 186), Gombocz (1938. 135–137) — és nyomukban mások is, pl. Rédei (1962. 427–428), Papp (1950. 1968. 175–176, még vö. Berrár 1957. 50) — úgy vélekedtek, hogy *k*-ja a többesjellel azonos, amely eredetileg a pusztá igetőhöz járult: *váruk* (< *váru-k*) 'várjuk', majd — a francia nyelvjárási *j'sommes* 'je suis' esetre hivatkozva — e. sz. 1. sz. alakká történt átértékelődését tételtek fel: *várok* (Gombocz 1938. 136; Horger 1931. 10). A minket most közelebből érdeklő elbeszélő múltú alakokról Horger így vélekedett: „Az elbeszélő multnak legrégibb hangalakja... *várok, kérők*. Ennek *-k*-ja egészen bizonyosan a *-k* többesjel, az előtte levő *ó, ő* pedig... nem lehet egyéb, mint az *-ó, -ő* melléknévképző. A praeteritumi többes 1. sz.-ű tárgyas ragozása (mi) *várok, kérők* igealak tehát az alapigének *-ó, -ő* képzős melléknévi igeneve (pl. *váro, kérő*) + a *-k* többesképző... Az alany személyére mutató elemnek eszerint ezen az igealakon sincsen semmi nyoma” (Horger 1931. 65, még l. Ő 1926. 181; később ugyanígy pl. Papp 1968. 167–168).

Rédei úgy látja, hogy a *várok, kérők* alakokban ugyanazt az időjelet kell keresnünk, mint a *várek, kérek*-félékben, vagyis okkal elveti, hogy az *ó, ő* képzős igenevek többesjeles formái lennének. Az ő magyarázata szerint viszont a t. sz. 1. sz. eredetileg **várák ~ *várék, *kérek* lett volna, amelyek mellé a **várúk, *kéruk* analógiájára keletkezett volna a *várok, kérők*, miközben a *várák ~ várék, kérek* alakok e. sz. 1. személyűekké értékelődtek át (Rédei 1962. 429–430). Álláspontjában helyesnek fogadom el, hogy *uk/ük* raggal számol, de azt tévesnek tekintem, hogy ezt másodlagosnak véli. Úgy gondolom ugyanis, hogy az t. sz. 1. személyű személyjelölőt tartalmazó magyar szóalakok *uk/ük, *umuk/*ümük* (> *unk/ünk*, vö. Horger 1931. 14–16) hangalakú igerag (és személyjel) feltevésével értelmezhetők.

Így a fenti, vitatott eredetű igealakok magyarázatakor én *uk/ük* személyraggal számolok, eredetijüket **várájuk, *kérejük* (**vára-/*kére-* teljes *tó + *j* időjel + *uk/ük* személyrag) hangsorúnak rekonstruálom, amelyben a *j* kiesését követően *au/eü* magánhangzó-kapcsolat, majd *au/eü* diftongus lett, amely monoftongizálódott és így eredményezte a *várok, kérők* formát.

Vajon indokolható-e részemről, hogy a t. sz. 1. személyben az eddiektől — első látásra — csak némileg eltérő igeraggal számolok? Vajon csak azért járok-e el így, hogy a *várok, kérők* (és persze a *várnk, kérnők*) formákat h a n g t a n i l a g magyarázhattam? Távolról sem ez a helyzet! A Horger kínálta értelmezést funkcionálisan alaptalannak látom: a pusztá tőhöz járuló többesjel miért t. sz. első személyű alakot eredményezett volna, a formális egyeztetés szerint csak t. sz. h a r m a d i k személyű alak lenne várható, vö. *ő jó ~ ők jók*. Azért is nehéz lenne elfogadnom a magyar nyelvtörténetnek ezt az immár hagyományosnak mondható tanítását, mert t. sz. 2. sz. *tok/ték/tök* ragunk (és birtokos személyjelünk) sem igazol egy ilyen hipotézist, továbbá a finnségiben és a mordvinban is vannak nyomai egy *k*-nak, amely a többes számú személyjelölők jellemzője, de az maga nem személyjelölő (l. pl. Collinder 1960. 302, vö. még 309–310; továbbá: Hakulinen 1968. 82–83, 206–207). Említett személyjelölőink ugyanazt a **k* többesjelet tartalmazzák, mint a finn-volgaiak, továbbá az osztják t. sz. 2. sz. **təγ/*təγ*, ill. amelyre végsősoron szerintem a t. sz. 1. sz. vog. **(ə/ə)γ_o*, osztj. **(ə/ə)γ_o* (< obi-ugor **(ə/ə)γ_o* vagy **Ūγ*) is visszamegy. Ezen obi-ugor személyjelölők és a m. *(j)uk/(j)ük* és persze az *(u/ü)nk* közt már régebben is kapcsolatot sejtettem (Honti 1979. 238), most pedig már biztosra merem venni, hogy a t. sz. 1. sz. személy-

jelölő szuffixum hangalakja az ugor alapnyelvben és a magyar nyelvtörténet folyamán „labiális magánhangzó + k” szerkezetű volt. Amikor a magyar nyelvtörténet tanításával ellentétesen rekonstruálom t. sz. 1. sz. személyjelölőnk hangalakját, a rokon nyelvek, mindenekelőtt az obi-ugor nyelvek tanúságtételére támaszkodom.

Azt hiszem, az egyszótagú instabil tövű igéink *ték, tél* stb. melletti *tők, től* stb. változatainak magyarázata is (legalábbis részben) ebben rejlik. A *j időjel magánhangzóközi helyzetben kiesett, de azt megelőzően a t. sz. 1. sz. hangalakja **tějümük*/*tějsmük* 'tönk, tettünk' ~ **tējük* 'tönk, tettük' lehetett, majd **tëümük* >> *tönk*, ill. **tësmük* >> *ténk* és **tëük* > *tők* formák keletkeztek. A többi személyben természetesen illabiális alakok jöttek létre, pl. **tějšk* > **těšk* > *ték*, **tějšl* > **tějšl* > *tél*. Itt persze csak az a bökkenő, hogy a *tők* nem 'tettük, tevénk' jelentésű, hanem a *ték*-kel egyezően 'tettem, tevék'. Ezt a következőképpen gondolom megoldhatónak: az eredeti **tëük* 'tettük, tönk azt' ű elemű igealak analógiájára a többi személyben is létrejöttek ű-s változatok, pl. **tësm* > **tëüm*, ill. a t. sz. 1. személyben is meg kellett volna jelennie a többi alak analógiájára a **tëük* mellett **těšk* formának is. E változások folytán azonban az alanyi ragozású e. sz. 1. sz. és a tárgyias ragozású t. sz. 1. sz. alakok **tëük* ~ **těšk*-ben estek volna egybe, így a **tëümük* ~ **tësmük* vált használatossá mindkét ragozás t. sz. 1. személyében, a **tëük* ~ **těšk* használata pedig az alanyi ragozású e. sz. 1. személyre korlátozódott. Az alábbi érvekkel igyekszem bizonyítani, hogy a változások sora éppen ezen az úton haladt:

a) A **tějšk* > **těšk* > *ték* típusú változás mellett a **tějšk* > **těik* > **těk* típusúval szemben az szól, hogy nyelvemlékeink az illabiális változatok körében csak monoftongusos alakokra utalnak, a labiálisok pedig eleinte és még sokáig labiális utótagú diftongusra (pl. HB *levn*).

b) Alanyi és tárgyias ragozásban a t. sz. 1. személyű forma egyaránt *tönk, ténk*, a **tëük* (⇒ **těšk*) ugyanazért nem maradhatott meg ebben a funkcióban, amiért a *várak, várnák* a t. sz. 3. személyre foglaldott le, s az e. sz. 1. személyű forma *várék, várnék* hangsorúvá lett, vagyis a zavaró egyalakúság — lévén rá lehetőség — kiküszöbölődött. Tehát nem véletlen, hogy a *těsszük, tětők* nek nincs pontos alaklanti megfelelője (**tëük* > **tők*) az elbeszélő múltban.

c) Az *iszik* régies elbeszélő múltú alakjai is értelmezhetők — Benkő (1980. 216) felfogásával ellentétben — *j időjel révén: az **ijšnak* > **isnak* eredményezhetett *inak* (vö. JordK *ynak*) formát, az **ijuk* > **iuk* 'ivánk azt' pedig lehetett — a fenti magyaráztatnak megfelelően — az *iüm* (vö. JókK *yum*), *ütök* (vö. ÉrdyK *yutok*) végső forrása. — Az *yum* 'ivám'-féle alakokkal kapcsolatban felmerült a hosszú magánhangzós olvasatok lehetősége is: *iüm* (Kräuter 1913. 318, de a 320. lapon következetesen rövid *u*-val!; Nyíri 1973—74. 155). Gyanítom, hogy az *öm* ~ *ém*, *alüm* stb. hosszú magánhangzója alapján gondoltak itt ű-ra. Ha egytagú instabil tövű igéink labiális változatára adott magyarázatom elfogadható, akkor nyilván az eredeti *ëü* (> *ö*) amellet szól, hogy a (hosszú magánhangzóvá össze nem olvadhatott) *iü* (<< **iju*) mindkét magánhangzója rövid, míg az illabiális változatban, pl. **ül* 'ivál' indokoltan hosszú magánhangzóval számolnak (Kräuter 1913. 320; Horger 1931. 104; Nyíri 1975. 150).

d) A régiségben gyakran találhatók az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövű igéknek *v*-tlen elbeszélő múltú alakjai is, pl. *el alwk*, *el alvm* 'elaludtam, elaluvék', *el alunac* 'elaludtak, elalvának', amelyek olvasata: *alük, alüm*,

alúnak (Balassa—Simonyi 1895. 629), sőt Horger Arany János nyelvéből idéz *alún*: *ela*. 'elaludt' alakot (Horger 1931. 104, jegyzet). Ezek is csak **alujsk* >> *alúk* stb. változás révén jöhettek létre.

2.4. Korábban (I.1.) már szoltam arról, hogy az obi-ugor nyelvekből ismerünk egy-két olyan igét, amely — bár csak szűk nyelvjárasterületen — átkerült az instabil tövűek közé. Mások nyomán azt is megemlítettem, hogy a mai m. *óv* a régiségben szintén az instabil tövűek egyike volt, s mint rámutattam, obi-ugor megfelelői is megerősítik eredeti instabil tövűségét. Azt is láttuk, hogy a m. *jön*, *lő* obi-ugor megfelelői instabil tövűek, míg a magyar igék nem. Természetesen az ugor alapnyelvben és az ősmagyarban is nagyobb lehetett ezen igetövek száma, hiszen az uráli és a finnugor korból származó igéknek e tőtípusba való kerülése csak annak annak függvénye volt, hogy tartalmaztak-e intervokális uráli-finnugor **k* (**ɣ*), **w* mássalhangzót (az eredeti **j*-t tartalmazók közül — legalábbis az obi-ugorban — nem kerültek ki instabil tövűek). Az *sz-szel* bővülő *v* tövű és a tiszta *v* tövű igéink mutatnak bizonyos hangtörténeti természetű különbséget is: az előbbieket mind illabiális magánhangzót tartalmaznak, míg az utóbbiak *v*-je labializálta a megelőző magánhangzót, bele is olvadhatott abba: *lő-v* ≈ *lő*-. Nyilván a *v*-t is tartalmazó egyszótagú igetövek kétirányú elágazása összefügg valamilyen korai hangfejlődési kettőséggel. Még megjegyzem, hogy ismereteim szerint instabil tövű igéinken kívül más szavunkban nem jelentkezik *év* szekvencia.

2.5. Fentebb (I.) már szoltam arról, hogy E. Itkonen a fi. *syö*-, osztj. **Ai*-/**Aü*-, **Aiɣ*/**Aüɣ*-, vog. **ti*-, **tiɣ*-, m. *észik* előzményeül **seve*-t rekonstruált, a fi. *myy*-, *myö*-, osztj. **mē*-, **mēj*-, vog. **mī*-, **mīɣ*- esetében **mēke*-t, a fi. *tuö*-, osztj. **tu*-, **tuɣ*- alapnyelvi alakjaként **tōke*-t. Az (obi-)ugor megfelelők magánhangzó-kvantitása azonban nem támogatja a korai ősfinn és a mordvin alapján megállapított finnugor alapnyelvi kvantitásbeli különbséget, nem tapasztalunk sem szabályos egyezéseket, sem szabályos különbségeket, következésképpen ezen igék első szótagi magánhangzójának finnugor kori rövid vagy hosszú váltóáról semmi biztosat nem mondhatunk. Hasonlóan problematikusnak látom, hogy ezen igékben **k*-val vagy **ɣ*-val számoljunk-e. Itkonen a **k* mellett foglalt állást (1949. 7 kk.), ebben az esetben viszont az ugor alapnyelvben már megvolt **ɣ* (pl. **mšɣs*-, **tšɣs*-) okoz gondot, mivel az ugor korban — többek között Hajdú nézetével (1981. 113) ellentétben — még nem mehetett végbe a **k* > **ɣ*, **p* > **w* réshangúsodás (l. Honti 1979. 229), viszont az uráli és finnugor kori intervokális **w*-nek **ɣ*-vá válása erre a korra tehető, amit bizonyítanak egyebek között az *észik* obi-ugor megfelelői (erről még l. Honti 1985. 150). Kevésbé valószínű megoldásként még azt tartanám lehetségesnek, hogy a finn-volgai ág alapján rekonstruált **mēke*- stb. szóbeljei mássalhangzója az obi-ugor alapnyelvben, ill. a korai ősmagyarban lett **ɣ*-vá (vö. m. *tē-v* ~ fi. *teke*-), persze a magyarban az összes intervokális *k* részt vett e változásban, míg az obi-ugorban csak szórványos fejlődés lett volna; az így keletkezett **ɣ*-s igetövek (vagy legalábbis egy részük) aztán beilleszkedett volna az instabil tövek közé. — Jelenlegi ismereteink birtokában azt az eljárást tartom korrektnak, amit az MSzFE követ a m. *szik* ~ fi. *juo*-előzményének kikövetkeztetésekor: **juke*-/**jūke*-/**juye*-/**jūye*- (2: 330).

További problémát látok abban, hogy a m. *lész* ~ fi. *lie*- alapalakját egyszótagúként határozzák meg: **le*-, **lē*- (MSzFE 2: 403), **lē*- (Itkonen

1949. 1). Itkonen fentebb imsertetett érvelését meggyőzőnek látom ugyan, sőt még azzal is kiegészíthetem, hogy a létigében a legkülönbözőbb nyelvekben sok szabálytalanság tapasztalható. De talán az is lehetséges, hogy a lapp megfelelő egyszótagúsága másodlagos, amely lehetne szórványos korai ősfinn fejlemény vagy éppen későbbi jelenség is. A *lész* ugor kori előzményében mindenestre ugyanúgy számolnunk kell $*\gamma$ -s tőalternánssal is ($*l\gamma s$ -), mint a többi egyszótagú instabil tövű igében.

3. Az alanyi és tárgyias ragozású igealakok kettősségének kora és eredete az instabil tövű igék e. sz. 3. sz. elbeszélő múltú alakjai kapcsán

Benkő szerint egytagú instabil tövű igéink elbeszélő múltjában az alanyi és tárgyias ragozású alakok hajdan egyalakúak voltak: (*tők* ~ *ték*, *től* ~ *tél*) $*t\acute{o}$ ~ $*t\acute{e}$, ill. (*töm* ~ *tém*, *tőd* ~ *téd*) $*t\acute{o}$ ~ $*t\acute{e}$ (Benkő 1980. 216). E feltevés hátterében az húzódhat meg, hogy a magyar nyelvtörténet tanítása szerint a *látá* ~ *látá* eredetibb $*látá$ formából származik -*á* > -*a* ~ -*á* kitérítési hangváltozás révén és az ezzel együttjárt funkciómegoszlás folytán (l. pl. Bárcki 1958a. 85 kk.; Papp 1968. 166–167). A finnugor kutatások szempontjából nehéz lenne elfogadni ezt a nézetet, mert a tárgyias ragozásnak a „bölcsoje” éppen az e. sz. 3. sz. igealak volt (l. pl. Hajdú 1966. 76), és mert a tárgyias ragozás elsődleges funkciója az illető mondatból hiányzó, de kontextuálisan determinált tárgyra rámutatni.

Bárcki a *monda* ~ *mondá* alakkettősség kialakulását az ómagyar korra teszi az -*á* > -*a* ~ -*á* *mondá* > *mondá* ~ *mondá* hangváltozás és az így létrejött kétféle alak (funkciómegoszlása alapján) (Bárcki 1953. 331–332, 1958a. 85 kk., 1982. 37–38). Korábban szinte teljesen ugyanezt a magyarázatot adta elő Horger (1931. 102), és ezt vallják nyelvtörténészeink ma is (l. pl. Benkő 1980. 151–153).

Bárcki e múlt idő *á/lé* jelét az ige tövégi magánhangzójának és a finnugor eredetű $*j$ időjel összeolvadásából keletkezettnek magyarázza, és így az ósmagyarra $*munds\acute{i}$ (> $*mundá$) alakot teszi fel (Bárcki 1982. 37).

A jelen idejű, tárgyias ragozású *látja j* elemének nyomozásakor a következő fejlődési sorral számolt: *láts* (tő) + $*si$ (e. sz. 3. sz. névmás) > *láts* + $*i$ > $*láts\acute{i}$ > $*látá$ > $*lát\acute{i}$ ~ (hangrendi illeszkedéssel:) $*látá$ (Bárcki 1982. 121). Benkő (1980. 251–252) a Bárcki-féle $s\acute{i}$ szekvenciának – amit ő *ai*-ként határoz meg (i. h.) – *é*-vé történt monoftongizálódását feleslegesnek tartja. Bárcki hipotézisében a következő lépés, hogy a $*látá$ „ráértéssel” a jelen idejű e. sz. 3. személyű tárgyias igealakká lett, az eredetibb $*láts$ pedig alanyivá. De mivel az előbbi teljesen megegyezett a $*látá$ (‘látá; látá’) elbeszélő múltú formával, e zavaró egyalakúságot meg kellett szüntetni: „Az -*á* egyes 3. személyű személyragban ugyan, mint láttuk, már benne volt nemcsak a tulajdonképpeni személyrag, az -*i*, hanem a tövéghangzó is, de a nyelvérzék ezt természetesen nem tudta elemezni, hanem egységesen az -*á*-ba érezte bele a személyrag funkcióját, és ezt újra a teljes tőhöz tette hozzá: ily módon tehát $*vársá$, $*látsá$ -féle alakok keletkeztek, majd az érintkező két magánhangzó között egy hangréstöltő *j* fejlődött ki, a *j* előtt levő magánhangzó pedig csakhamar kiesett a kétnyíltszótagos tendencia hatására” (Bárcki 1982. 121–122; még l. Nyíri 1983. 297, 301). Bárckinak ezt a már korábban is kifejtett nézetét (Bárcki 1975) – amely egyébként Rédeiével (1962. 426–427) teljesen megegyezik látszik – Benkő teljesen megnyugtatónak találta, ill. egy apróságban eltér tőle, mégpedig abban, hogy a bizonytalan hangértékű *s*

helyett *o* *u*-val számol, amikor a HB *molchotia* előzményeül **múl̥xatuá* > **múl̥xatujá* formákat rekonstruál (Benkő 1980. 250–251).

A HB-beli tárgyas e. sz. 3. sz. igealakok azonban, mint ismert, nem *mondá* stb. hangsorúak, hanem egy *w* elemet is tartalmaztak. Ezen igealakok eredetét illetően Bárczi nagyrészt egyetértett a Mészölytől származó magyarázattal: „Amikor az egybeolvadás: *si̥, si̥ > é (> á) ~ i* megtörtént, a nyelvrések többé nem tudta ezt az egységes hangot tagolni, hanem az egészben az *-á, -é*-ben érezte az elbeszélő múlt kitevőjét. Ekkor még a szóvégi magánhangzók nem tűntek el, tehát az alanyi ragozás 3. személyében **mundo* (*mundu*), *vetē* (*veti*) általános volt, s ez egyszersmind a ragok és képzők előtt használatos teljes tövel azonos volt. Törekedve az alanyi és a tárgyas egyes 3. személyű alakok megkülönböztetésére, az egységesnek érzett időjelet ehhez a teljes tőhöz kapcsolták, s így született meg a *mundoa*, *vetēē*, *hadla-á* stb., majd hanghézagtöltő *β*-vel (*v*-vel) *hadlaβá*, *βeteβé* stb. (Mészöly, HBTárgy., NytörtFejt. 67, ÓmSzöv. 144 kk.). Vagy ami talán még valószínűbb, a fenti módon spontán, cél nélkül keletkezett testesebb alakokat, amelyek burjánzás-szerűen létesültek, fölhasználta a nyelvrések, legalább átmenetileg és a nyelvtérület egy kisebb részén az alanyi és tárgyas szembenállás megteremtésére” (Bárczi 1982. 37). Benkő (i. m. 151–153) Mészölyvel egyezően értelmezi a hosszabb alakok létrejöttét.

Ha *mond*, *mondja*, *monda*, *mondá* igealakjainknak a Bárczi-féle felfogás szerinti kialakulását párhuzamosan kívánjuk nyomon követni, a *tő* és a formások hangtani szerkezetének alábbi módosulási szakaszai tárulnak elénk

	'mond'	'mondja'	'monda'	'mondá'
FU/Ug.	<i>mund̥s</i>	<i>mund̥s-si</i> (<i>s > ∅, si̥ > >si̥:</i>)	<i>mund̥si̥</i>	
	<i>mund̥s</i> (a tővégi magánhangzó záródik és labializálódik:)		<i>mund̥si̥</i> (a diftongus monoftongizálódik:)	
	<i>mundu</i> , <i>mundo</i>	(a többértelműséget megszüntetendő a személyragot is tartalmazó <i>á</i> a teljes tőhöz járul:)	<i>mondá</i>	(elszigetelt és később eltűnt nyelvjárási újitásként az időjelet is tartalmazó <i>á</i> a teljes tőhöz járul:)
ősm.		<i>munduá</i> (a hiátust <i>j</i> oldja föl:)	<i>mondá</i>	<i>mundoa</i> (a hiátust <i>w</i> oldja föl:)
		<i>mundujá</i> (hat a kétnyíltszótagos törvény:)		<i>mondová</i>
óm.	(az abszolút tővégi magánhangzó eltűnik)	<i>mondjá</i> (<i>-á > -a:</i>)		
	<i>mund</i>		(<i>-á > -á ~ -a</i> és funkciómegoszlás:)	
mai (XIX–XX. sz.) m.	<i>mond</i>	<i>mondja</i>	<i>monda</i>	<i>mondá</i>

(l. 62. l.). Még meg kell jegyeznem, hogy Mészöly és Benkő nézete csak egy lényeges ponton tér el ettől, hogy ti. ők nem *j-ből, hanem *k-ből eredeztetik az *á/é* időjelet (ehhez vö. Bárcki 1982. 39–40); a táblázatban a Bárcki rekonstruálta **látsa* > **látsjá* alapján *mundsá* stb. formákat kellene írnom, de Benkő nyomán az *s*-nak *u* értéket tulajdonítok az ősmagyar egy bizonyos szakaszától kezdve.

Bárcki szerint a **si* 3. sz. névmásnak az igéhez való agglutinálódása a magyar nyelv önálló életében következett be (Bárcki 1982. 120–121). Egyáltalán az (alanyi és tárgyias) igeragozás és a birtokos személyjelezés a magyar nyelv külön életének eseményei lennének (vö. Bárcki 1963b. 40, 1974. 11). Nehéz — és főleg indokolatlan — lenne azonban egyebek között személyjelölő toldalékmorfémáink kialakulását a rokon nyelvekéitől elkülönítve tárgyalni, különösen ha arra gondolunk, hogy a tárgyias ragozás megléte az uráli alapnyelvben legalább az e. sz. 3. személyre nézve bizonyíthatónak látszik (Mikola 1966; Hajdú 1966. 76–77), de meglétét a többi személy esetében sem lehet szerintem teljesen kizártnak minősíteni (Honti 1984). Úgy látszik, a 3. sz. tárgyias igerag eredeti tárgyjelölő funkciójára vonatkozó Mikola-tételt nemcsak Hajdú fogadta el, hanem a magyar nyelvtörténészek egyike-másika is hajlik e felfogásra (Nyíri 1973–74. 150; Korchmáros 1973–74. 166; Benkő 1980. 194).

Bárcki magyarázatának egyik nehézségét (egybekre l. Mikola: i. m.) abban látom, hogy három — egymástól igeidőben, ill. tárgymínőség szerint — különböző igealak egybeesésével számol nyelvtörténetünknek egy korai szakaszában: 'mondja' ~ 'monda' ~ 'mondá'. Az elbeszélő múltban **γ* időjellel operáló Mészöly–Benkő-féle felfogás csak a 'monda' ~ 'mondá' egyalakúságával számol.

A 'monda' ~ 'mondá' egykori egyalakúságát valószínűtlennek látom, tárgyias ragozásunkat ugyanis legalább ugor korinak gondolom — lévén e. sz. 3. személyben az obi-ugorban is „*tő* + időjel/módjel + személyrag” szerkezetű a tárgyias igealak —, de akár az uráli alapnyelv idejéből is származhat. Az obi-ugorral kapcsolatos megfigyeléseim, hogy ti. a tárgyias ragozású igeek egyik fő, ha nem a legfőbb, és egyúttal eredeti funkciója anaforikus, tehát a mondatban önálló lexémával ki nem fejezett, „hiányzó”, az előzményből ismert tárgyra visszautalni, teljesen összhangban állnak Mikola (i. m.) megállapításaival. Éppen ezért fölöttébb furcsa lett volna, ha az ősmagyarban éppen e döntő fontosságú személyben nem lett volna megkülönböztetve az alanyi és a határozott tárgyra (vissza)utaló igealak, legalábbis az elbeszélő múltban nem, míg a jelen időben és a magyar nyelv külön életében kialakult *t* jeles múlt időben igen. A 'mondja' és a 'monda' a hangváltozások során talán egybeeshetett volna, de a 'mondja' ~ 'mondá' és a 'monda' ~ 'mondá' esetében morfológiai szerkezetük eltérő volta miatt (l. alább) ezt nem látom lehetségesnek.

A fentiekben előadtam, milyen nehézségeket látok az említett igealakok hagyományos nyelvtörténeti magyarázatában. Amikor e szerintem gyenge pontok a szemembe ötlöttek, természetesen igyekeztem olyan megoldást találni, amely mentes ezen ellentmondásoktól. Alább ismertető hipotézisem is spekulatív jellegű, mint általában a nyelvemlékekkel nem igazolható nyelvtörténeti feltevések.

A jelen idejű e. sz. 1. és 2. sz. igealakokban a személyrag magánhangzója nem alsó nyelvállású (*mondok, mondom, mondod*), az alanyi ragozás e. sz.

3. személyében pedig a nyelvelékes korra eltűnt a végvokális (KT *tart*). Mielőtt az ősmagyarban az elbeszélő múlt **j* jele hosszú magánhangzónak adta volna át a helyét, a tövégi vokális alsó nyelvvállású volt; e feltevésre a *mondám, monda* stb. készlet. Tehát az ősmagyar egy szakaszában az első három személyben így nézhettek ki az engem közelebről érdeklő igealakok (a magánhangzóknak mondandóm szempontjából közömbös változásaira nem fordítva figyelmet):

<i>mondok</i>	<i>mondom</i>	<i>mondajsk</i>	<i>mondajsm</i>
	<i>mondod</i>	<i>mondajsl</i>	<i>mondajsd</i>
<i>mondu</i>	<i>mondua</i>	<i>mondaj</i>	<i>mondaja</i>
	(-a << * <i>-sš</i> ,		(-a << * <i>-sš</i> ,
	vö. * <i>sš</i> 'ő')		vö. * <i>sš</i> 'ő')

A **mondua*-ban az *u*-t a tőhöz tartozónak vélem és nem a **mondu* analógiájának tulajdonítom. A tárgyias szóalak további sorsának alakulásában én is a hiátus megszüntetésével számolok: **mondua* > **monduja* > **mondija* > **mondija* > *mondja*. Az elbeszélő múltú alakokban az intervokális *j* kiesett, és a két egymást követő magánhangzó szóbelseji helyzetben összeolvadt: *ajs* > *as* > *á*, szótagzáró helyzetben pedig *aj* > *á* változás ment végbe. A **mondajsk* 'mondá' alakban azonban nem következett be a **j* kiesése, mert akkor egybeesett volna a **mondaj* > **mondá* 'monda' formával. Ebben az időszakban az e. sz. 3. sz. tárgyias igealak kivételével az elbeszélő múltban mindenütt *á/é* volt az időjel. Ekkor a többi forma, mindenekelőtt talán az alanyi ragozású e. sz. 3. sz. **mondá* 'monda' analógiájára a tárgyias ragozású e. sz. 3. személyben is hosszú magánhangzó jelent meg időjel gyanánt: **mondajsk* > **mondajá*. Tehát a Mészöly–Bárczi-féle (Bárczi 1982. 37) és a Rédei-féle (Rédei 1962. 429) nézetnek megfelelően én is (legalább részben) a megfelelő alanyi ragozású alakból magyarázom a szóvég *á/é*-t, csak éppen nem abból kiindulva, hogy az alanyi és tárgyias formák egybeestek volna és a magánhangzós tőhöz hozzáragadt volna az elbeszélő múltú alakokból elvont időjel.

Amikor így létrejött a **mondajá*, kiesett belőle a **j* és — legalábbis a HB szerzőjének nyelvjárásában, ill. annak előzményében — a *w* hiátustöltő lépett a helyére, míg másutt **mondaá* ~ **mondajá* volt a hangalakja a **mondá* > *monda* változásig, utána egyszerűsödött a tárgyias alak *mondá* hangsorúvá. A HB nyelvjárásában a hiátustöltő *w* instabil tövű ikes igéink elbeszélő múltjának analógiájával (vö. HB *evéc*, *Horogu vec*) magyarázható, ill. e *w* hiánya a HB *mundoa*, *tilutoa* formákban a megelőző labiális magánhangzónak tulajdonítható (ez utóbbira l. Bárczi 1982. 37). De miért labiális ezekben a tövéghangzó, míg a HB *Hadlana*, *feledeve*, *veteve* alakokban illabiális (és ezért persze a *w* is jelölve van). Azt hiszem, a *mundoa*, *tilutoa* azért tartalmaz labiális tőhangzót, mert a megelőző szótag magánhangzója is labiális, és így voltaképpen labiális illeszkedésnek vagyunk tanúi. E magyarázatomnak azonban ellentmondani látszik a HB *terumteve*: az ellentmondás valóban csak látszólagos, hiszen a palatális soron csak felső nyelvvállású labiális magánhangzó volt — szemben a veláris sor *o*-jával; meg kell említenem ennek kapcsán, hogy Bárczi a HB nyelvében nem számol *ö*-vel.

Bárczi a *láts* + **si* 'látja' formában az *ő* névmás előzményében *i*-vel számol, s voltaképpen erre azért van szüksége, hogy *i* elemű diftongushoz

juthasson el. Ezen *i*-t talán az is indokolhatta az ő szemében, hogy a HB-ben felső nyelvállású magánhangzó van az e. sz. 3. sz. névmásban, bár ebből még nem következik, hogy a névmás agglutinálódásakor vagy a tővégi vokálissal való összeolvadásakor a névmás magánhangzójának felső nyelvállásúnak kellett lennie, ill. hogy az agglutinálódott és az önálló névmás magánhangzója azonos módon fejlődött volna. A palatális hangrendű igékben végbement változásokról vallott felfogása Bárczinak meglehetősen különbözött a velárisokérol előadottól és fentebb ismertetettől: **vetš + *i (< *si) > *veté ~ *veti*. „A palatális hangrendű igékben azonban kettős alakok: *veté ~ veti* önmagukban is módot adtak a megkülönböztetésre, s itt is a régebbi, erősebben meggyökeresedett *veté* alak maradt az elbeszélő múlt, míg az — úgy látszik, ritkább — *veti* alak a jelen idő funkcióját szívtá magába. Ebben a formában azonban korai rövidülést kell föltennünk, *veti > veti*, még mielőtt az alakok szétválása megtörtént volna, s az új ragozás átterjedt volna a többi személyre” (Bárczi 1975. 131). Bárczinak a *ja ~ i* kettősségről alkotott véleményét Benkő (1980. 250—251) teljesen megnyugtatónak találja, sőt úgy látja, hogy a KT *furiste* 'fűröszi', DöbrK *idvőzeite* 'üdvözíti' stb. is mutatja a különböző értékű alakok hangtani elkülönítésének szükségességét.

A Rédei—Bárczi—Benkő-féle nézet hiányosságának látom, hogy nem ad meggyőzően számot arról, miért nem egységes minta alakult a veláris és a palatális hangrendű igék tárgyias ragjának sorsa. **mondá > *mondsá > *mondsjá > *mondjá > mondja*, de **nézé > *nézi (> nézi) ~ nézé* (vö. *furiste*), hiszen az állítólagos **mondá* 'mondja', **nézé* 'nézi' és a **mondá* 'monda; mondá', **nézé* 'néze; nézé' alakoknak bizonyos ideig egymás mellett kellett élniük, egészen addig, amíg a feltételezett **mondsá* 'mondja', ill. a **nézé > *nézi* 'nézi' hasadási alakváltozatok létrejöttek. Úgy vélem, az e. sz. 3. személyre utaló toldalékmorfémákat olyan előzményből és olyan közbülső fokokon át kellene levezetni, amelyek egységes magyarázatot adnak a *háza ~ keze, látja ~ nézi, látá/néze ~ látá/néze* megfelelésekre.

Az én feltevésem szerint az igéhez agglutinálódott személyjelölő, amely **sš 'ó'* névmásra megy vissza, az **s >> ø* változás után *ē* hangalakú volt, s ez a veláris szavakhoz *a* (a magyar dialektológiában használatos jelölés szerint: *á*)-ként illeszkedett, nem lévén meg veláris pendant-ja, az *e*: **mondua*, **kériē* (ahol az *u* és az *i* a redukálódás, az eltűnés felé haladó tővégi magánhangzók, vö. **mondu* 'mond', **kéri* 'kér'). A következő lépésben *j* szüntette meg a hiátust: **monduja*, **kérijē*, ill. az **u* a *j* mellett delabializálódott és palatalizálódott: **mondija*. A **mondija* és a **kérijē* a régi és mai nyelvi, jelen idejű, tárgyias ragozású alakok utolsó közös előzménye, amelyek több irányba ágaztak el:

a) A kétnyíltszótagos törvény *mondja*, *kérjē* formákat eredményezett. A *mondja* máig élő, köznyelvi alakunk, a (**kérjē >*) *kérje* 'kéri' pedig vagy kikopott a harználból, vagy az itt-ott, egymástól távoli területek hasonló igealakjai (l. Imre 1971. 226) volnának szórványos túlélői. Ha mégis eltűnt volna, okát nem tudnám adni, azt semmiképpen sem tekinthetném annak, hogy a felszólító móddal egybeesett volna (vö. Benkő 1980. 251), hiszen a *várja* is kétértelmű.

b) Az eredeti *kériük* és az e. sz. 3. sz. **kérjē* analógiájára létrejött másodlagos *kérjük* visszahatásaként megjelent a **kérjē* mellett a *kéré* változat, amit a már említett KT *furiste* is képvisel. Ez a típus egy darabig együtt létezett a legtöbb nyelvjárásban kizárólagossá vált *kéri*-vel, vö. KT *etety* 'eteti', *ymleti*

'szoptatja', BécsiK *vézecuala* 'veszik vala' ~ *nezi vala* 'nézi vala', DöbrK *üdvözite* 'üdvözíti' ~ *kerdik vala* 'kérdik vala'. A *kéré* típusnak háttérbe kellett szorulnia, hiszen a **kéré* 'kére' rövidülése is *kéré* (> *kére*) alakot eredményezett. Bizonyára lehetséges, hogy a veláris soron is léteztek átmenetileg **monda* 'mondja'-féle alakok.

c) A **mondija*, **kérije* analógiájára a *monduk*, *kérük* mellé testesebb **mondijuk*, **kérjük* változat is keletkezett, ill. az e. sz. 3. személyre épülve ugyanilyen formák a többi t. sz. személyben is születtek: **mondijátok*, **mondiják*, **kérjétek*, **kérjék*. E hosszú alakok vagy az a) pontban leírtak szerint, a kétnyíltszótagos törvénynek enegedelmeskedve rövidültek meg, vagy az alanyi ragozású sor (*mond-Ø*, *mond-unk*, *mond-tok*, *kér-Ø*, *kér-ünk*, *kér-ték*) és az eredeti *monduk*, *kérük* hatására *já/jé* elemét veszítette: *kéri-Ø*, *kéri-ték*, *kéri-k*. A veláris hangrendű igék is megőrizhették ennek a nyomát: nyj. *vári* stb.; az ilyen formákat Benkő egyértelműen kései nyelvjárási analógiának tulajdonítja (Benkő 1980. 252), Bárczi szerint akár régiségek, akár pedig újítások is lehetnek (Bárczi 1982. 121), Horger viszont — szerintem — figyelemre méltóan érvelt a *vári* stb. nem analógiás volta mellett (Horger 1931. 75; még vö. Nyíri 1983. 299).

Bárczi a *háza* stb. birtokos személyjelét is a hajdani tövéghangzó és a **si* 'ő' együtteséből keletkezettnek magyarázza: *házs* + **si* > *házszi* > *házá* > *házi* (Bárczi 1982. 25–26), de „Úgy is elképzelhető a folyamat, hogy a tövéghangzó és a névmásból megmaradt magánhangzó között hanghézag-töltő *j* fejlődött ki, majd, mint *j*, *i* után általában, a véghangzó eltűnt, és a birtokos személyjeles alak illabiális utótagú kettőshangzóra végződött” (i. m. 26, jegyzet).

Benkő némileg másként látja a dolgot: „Ez a nézet azonban nemcsak az agglutináció gyanítható koraiságával, még alapnyelvi voltával áll ellentétben, hanem a személyes névmások személyt jelölő toldalékának fejlődési törvényszerűségével is, azzal tudniillik, hogy a többi személy névmásának a konzonáns eleme képezi az agglutinálódott toldalékot. Ezért erősen megdölgondoltató Hajdú véleménye (UrNyt. 135), mely szerint itt *s* > *θ* fejlődés utáni vokalizáció történt, a későbbi magyar formákat megelőző diftongikus kapcsolatok (*ai*, *ei*) második eleme tehát konzonánsra megy vissza” (Benkő 1980. 194).

Hajdú azzal számol, hogy az uráli-finnugor **s* az ugorban mindenkor **θ*-vá lett, *fészék* szavunk szibilánsának kivételével (Hajdú 1966. 106, 135). Azt, hogy miképpen gondolja Hajdú kérdéses birtokos személyjelünk hajdani mássalhangzójának vokalizálódását, az e. sz. e. személyű tárgyas igerag történetekor közli: e rag alternánsai közül „az *-i* és az *-e* hosszú *-é-re* megy vissza, amely ősmagyar **-ei-*ből származik; ez utóbbinak *j*-je a PU **-s* > PUg. **-θ* hang ősmagyar *-h* fejleményének zöngésülésével keletkezett” (i. m. 142).

A Hajdú által feltett *s* > *θ* > *h* változás indokolt, de a *h*-nak az abszolút szóvégi helyzetben posztulált zöngésülése aligha, hiszen szóvégi helyzetben éppen zöngétlenedés várható, ill. a *h* > *j* változás valamilyen indokolást kívánna. Benkő számára ez a származtatást azért vonzó, mert a többi (nyilván egyes) számú személyes névmásnak is a mássalhangzója szerepel toldalékként.

Végül visszatérek oda, ahonnan elindultam: hogyan különböztették meg az ősmagyarban a 'tón, tén' és a 'tevé' jelentésű igealakokat. Kétféle megoldási lehetőség kínálkozik:

a) Lehetséges, hogy ezekben az igealakokban is csak a rövidebb, a magánhangzós *tő* szerepelt: **tē-j* 'tón, tén' ~ **tē-j-8* 'tevé' > **tē* ~ **tēj8* > **tē* ~ **tējé*, majd a tárgyasból a **j* kiesésével **tēé* hiátusos forma keletkezett, amelyet *w* betoldása szüntetett meg, ill. miután az alanyi forma *n* raggal kiegészült, a tárgyas igealak két szótagja kontrahálódott. Így *tévé* igealakunkat a HB *Hadlava* stb. formáival összhangban magyarázhatjuk, a Zrínyinél előforduló *té* 'tevé' (Bárczi 1958b. 55, 56, 2. jegyzet) és a háromszéki *té* ua. stb. (Lőrincz, idézi Kräuter 1913. 320–321) lehet a *mondá* formához hasonló szabályos fejlemény, de lehetne kései összevonás eredménye is (vö. Bárczi: i. h.).

b) Az is lehetséges persze, hogy a tárgyas alak a hosszabb tőváltozatból is megalkotható volt: **tēw-ej8* >> *tévé*. A *v*-s tőnek az instabil ikes tövek ragozásában elevennek kellett lennie (vö. Abaffy 1982. 425), s ez a körülmény befolyásolhatta a többi instabil ige tőalternánsainak használatát. Az ugyanilyen tőtípusú obi-ugor igék tőváltozatainak alkalmazásában is tapasztalható kettősség: osztj. V *měma*, Trj. *mějam* 'adott (igenév)', vö. *mě-*, *měj-* 'ad', vog. É *mim* ~ *majim* 'adott (igenév)', vö. *mi-*, *miy-*, *maj-* 'ad' (a vogulról l. Kispál 1963. 267).

HONTI LÁSZLÓ

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET (1981), Igerendszer és igeragozás összefüggése az ősmagyar korban. MNy 77: 20–33
- E. ABAFFY ERZSÉBET (1982), A *teszen* : *tőn* típusú igék az ősmagyar kor szinkrón rendszerében. MNy 78: 416–425 és Hagymány és megújulás (Debrecen) 113–125 (hivatkozásaim az előbbire vonatkoznak)
- E. ABAFFY ERZSÉBET (1983), Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: Areális nyelvészeti tanulmányok. Budapest. 113–179
- BALASSA JÓZSEF—SIMONYI ZSIGMOND (1895), Tüzetes magyar nyelvtan. Magyar hangtan és alaktan. Budapest
- BARNA FERDINÁND (1875), Nyelvészkező hajlamok a magyar népnél. Különnyomat az Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből c. periodika 5. kötetéből. Budapest
- BÁRCZI GÉZA (1953), A szóvégi *á, é, í* megrövidülésének kérdéséhez. MNy 49: 324–335
- BÁRCZI GÉZA (1958a), Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Budapest
- BÁRCZI GÉZA (1958b), A szótövek. Budapest
- BÁRCZI GÉZA (1963a), A magyar nyelv életrajza. Budapest
- BÁRCZI GÉZA (1963b), Zum Sprachgeschehen der urungarischen Zeit. CIFU. Budapest. 27–47
- BÁRCZI GÉZA (1967), Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Budapest. 95–180
- BÁRCZI GÉZA (1974), Az ősmagyar kor és a magyar nyelvtörténet. MNy 20: 9–14
- BÁRCZI GÉZA (1975), A tárgyas *-ja* ~ *-i* személyrag. MNy 71: 129–131
- BÁRCZI GÉZA (1982), A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Budapest
- BEKE ÖDÖN (1950), *Így, úgy, hogy*. NyK 52: 304–308
- BENKŐ LORÁND (1980), Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Budapest
- BERRÁR JOLÁN (1957), Magyar történeti mondatlan. Budapest
- BUDENZ JÓZSEF (1884–94), Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Budapest
- CASTRÉN, M. ALEXANDER (1854), Grammatik der samojedischen Sprachen. St. Petersburg
- CLAUSER MIHÁLY (1938), Nyelvtörténeti adatok. MNy 34: 58–59
- COLLINDER, BJÖRN (1960), Comparative Grammar of the Uralic Languages. Uppsala

- CSEPREGI MÁRTA (1983), Rendszerkényszer. (Újabb keleti osztják nyelvi jelenségek.) Hajdú-Eml. Budapest. 73—84
- DÉCSY GYULA (1965), Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden
- DEWOS = Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin 1966—
- ФЕОКТИСТОВ, А. П., (1975) (А. П. Феоктистов), Мордовские языки. In: Основы финно-угорского языкознания. Москва 248—345
- GANSCHOW, GERHARD (1965), Die Verbalbildung im Ostjakischen. Wiesbaden
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1930/1938), Über die Haupttypen der ungarischen Verbformen. UJb. 10: 1—15 és Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet. 124—140
- GULYA JÁNOS (1976), Az igeidők rendszere a vahi osztjákban. NyK 78: 306—313
- GYÖRKE JÓZSEF (1941a), Volt-e a magyarban *-u-*, *-ü-* praeteritum-képző? NyK 51: 54—63
- GYÖRKE JÓZSEF (1941b), Adalék a szamojéd igeidőalakok kérdéséhez. NyK 51: 88—97
- GYÖRKE JÓZSEF (1942), Az igeidő. Melich-Eml. Budapest. 95—103
- HAJDÚ PÉTER (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest
- HAJDÚ PÉTER (1968), Chrestomathia samoiedica. Budapest
- HAJDÚ PÉTER (1981), Az uráli nyelvészet alapkérdései. Budapest
- HAKULINEN, LAURI (1968), Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas ja korjattu painos. Helsinki
- HONTI LÁSZLÓ (1979), Az ugor nyelvek jellemző vonásai. (Észrevételek az ugor egység kérdéséhez.) NyK 81: 225—245
- HONTI LÁSZLÓ (1980), Milyen volt az obi-ugor alapnyelv teljes magánhangzórendszere? NyK 82: 172—190
- HONTI LÁSZLÓ (1982a), Geschichte des obugrischen Vokalismus. Budapest
- HONTI LÁSZLÓ (1982b), A szalimi osztják nyelvjárás hang- és alakjának ismertetése. NyK 84: 91—119
- HONTI LÁSZLÓ (1983), Ablautartige Vokalwechsel in den obugrischen Sprachen. FUF 45: 25—45
- HONTI LÁSZLÓ (1984), К проблеме возникновения объектного спряжения угорских языков. NyK 86: 341—346
- HONTI LÁSZLÓ (1985), Ósmagyar hangtörténeti talányok. (Ugor hangtörténeti és etimológiai jegyzetek.) MNy 81: 140—155
- HORGER ANTAL (1910), A szakadati nyelvjárás-sziget. MNy 6: 197—209, 306—315, 378—382
- HORGER ANTAL (1926), A többes 1. személyű tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete. Csengerly-Eml. Szeged. 179—188
- HORGER ANTAL (1931), A magyar igeragozás története. Szeged
- HORGER ANTAL (1934), A magyar nyelvjárások. Budapest
- HORVÁTH KÁROLY (1941), Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v*-töví igeik története. NyK 51: 116—151 és MNyTK 61 (a hivatkozások az előbbire vonatkoznak)
- IMRE SAMU (1971), A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest
- ITKONEN, ERKKI (1949), Beiträge zur Geschichte der einsilbigen Wortstämme im Finnischen. FUF 30: 1—54
- ITKONEN, ERKKI (1966), Kieli ja sen tutkimus. Helsinki
- JAKAB LÁSZLÓ (1964), A felszólító módjel kérdéséhez. MNy 10: 37—50
- JAKAB LÁSZLÓ (1967), A *t* végű igeik felszólító módjához. MNy 63: 194—196
- JAKAB LÁSZLÓ (1975), A változó igeitövek néhány problémája. MNy 21: 67—73
- JAKAB LÁSZLÓ (1982), A feltételes mód és az elbeszélő múlt jelének alakulása a Jókai-kódexben. MNy 78: 297—304
- JAKAB LÁSZLÓ—KISS ANTAL (1978), A Jókai-kódex ábécérendes adattára. Debrecen
- KÁROLY SÁNDOR (1965), A Bécsi kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Budapest
- Sz. KISPÁL MAGDOLNA (1963), A vogul *m* elemű igeitövek képzők hang- és alakja. NyK 65: 252—282
- KLEMM ANTAL (1928—30), A vogul és az osztják tárgyas igeragozás. NyK 47: 85—112
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA (1973—74), A magyar tárgyas igeragozás kialakulásának kronológiájához. NéprNyt 17—18: 161—168
- KORHONEN, MIKKO (1981), Johdatus lapin kielen historiaan. Helsinki
- KRÁUTER FERENC (1913), A *v*-töví igeik. NyK 42: 317—339
- KUZNECOVA, A. I. stb. (1980), (А. К. Кузнецова—Е. А. Хелинская—Е. В. Грушкіна), Очерки по селькупскому языку. Москва
- KÜNNAR, AGO (1976), К проблеме происхождения показателей наклонений и времен в уральских языках. SFU 12: 169—181
- LABANAUSKAS, KAZYS (1975), Neopredelennoe vremya nenecskogo jazyka. SFU 11: 43—50

- LIIIMOLA, MATTI (1970), Sanahistoriallisia huomioita. Vir 1970: 168—173
- LOSONCZI ZOLTÁN (1925), Régi nyelvünk hang- és alaktanából. MNy 21: 39—47
- B. LŐRINCZY ÉVA (1953), A Königsbergi Töredék és Szalagjai. Budapest
- LYTKIN, V. I. (1964) (В. И. Лыткин), Исторический вокализм пермских языков. Москва
- MAJTINSKAJA, K. E. (1975) (К. Е. Майтинская), Прошедшее время в финно-угорских языках. CastrToim 13: 144—157
- MÁRTON GYULA (1974), Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban. Bukarest
- MAYWALD JÓZSEF—VAYER LAJOS—MÉSZÁROS EDE (1978), Görög nyelvtan. Tizedik, részben átdolgozott kiadás. Budapest
- MÉSZÖLY GEDEON (1919), Nyelvtanaink és a *lön, tön* alak. MNy 15: 30—32
- MÉSZÖLY GEDEON (1931), A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. Budapest
- MÉSZÖLY GEDEON (1956), Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Budapest
- MÍKOLA TIBOR (1966), A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez. MNy 62: 441—461
- MOKCSAY JULIA (1933), A tiszta *v*-töví igék kódexeinkben. Szeged
- MSzFE = A magyar szókészlet finnugor elemei 1—3. Budapest 1967—1978
- NyAtl = A magyar nyelvjárások atlasza. I—VI. Budapest 1968—1977
- NYÍRI ANTAL (1975), A magyar igeragozás története. MNy 69: 140—158
- NYÍRI ANTAL (1973—74), A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (targyas) igeragozási rendszer kialakulásának története. NéprNyt 17—18: 149—159
- NYÍRI ANTAL (1983), A -VV hangegymásután megjelenésének következményei a magyar alaktörténetben. Hajdú-Eml 1983. 295—308
- NySz = SZARVAS GÁBOR—SIMONYI ZSIGMOND, Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig I—III. Budapest 1890—1893
- PAIS DEZSÓ (1950), Az *é*-t és *i*-t váltakoztató nyelvjárás alakok keletkezéséhez. NyK 52: 282—294
- PÁNYI VUKOSZAVA (1913), Néhány *sz* hanggal bővülő *v*-tő kódexeinkben. NyK 42: 174—219
- PAPP ISTVÁN (1950), Társas tudat és a magyar nyelvszerkezet. MNy 46: 15—27
- PAPP ISTVÁN (1956), Probleme des Imperativ-Zeichens im Ungarischen. FUF 32: 282—301
- PAPP ISTVÁN (1968), Unkarin kielen historia. Helsinki
- PAUL, HERMANN (1898), Prinzipien der Sprachgeschichte. Dritte Auflage. Halle
- PROKOFEVA, E. D. (1966) (Е. Д. Прокофьева), Селькупский язык. In: Языки народов СССР III. Москва. 396—415
- PROKOFEV, G. (1931) Materialien zur Erforschung der Ostjak-Samojedischen Sprache. UJb. 11: 91—98, 293—297, 440—452
- RASTORGUEVA, V. S. (szerk.; 1981) (В. С. Расторгуева), Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. Москва
- RASTORGUEVA, V. S. (szerk.; 1982) (В. С. Расторгуева), Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: Западная группа, прикаспийские языки. Москва
- RAVILA, RAAVO (1957), Über die Tempusstamm-bildung der finnisch-ugrischen Sprachen. JSFOu 59/4
- RÉDEI KÁROLY (1962), A tárgyas igeragozás kialakulása. MNy 58: 421—435
- RÉDEI KÁROLY (1977), Szófejtések. NyK 79: 201—216
- RÉDEI KÁROLY (1980), A felszólító módjel eredete a magyarban. NyTÉrt 104: 649—653
- RÉDEI KÁROLY (1984), A neutrális idő (aoristos) nyomai egyes uráli nyelvekben. NyK 86: 113—117
- RMG1 = Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Budapest 1984
- RMNy = Régi magyar nyelvemlékek... I—IV. Budán 1838—1846
- SÁMSON EDGÁR (1953), Igeragozási kérdések. Az -sz praesensjel keletkezése. MNy 49: 341—348
- SÁMSON EDGÁR (1964), A jelentő mód múlt idejének jelölése az osztjákban. NyK 66: 263—278
- SCHIEFER, LIESELOTTE (1973), Gemeinsame Fixpunkte im Tempussystem einer finnisch-ugrischen und einer Papua-Sprache. SFU 9: 49—56
- SEREBRENNIKOV, B. A. (1964) (Б. А. Серебренников), Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. Москва
- SEREBRENNIKOV, B. A. (1974) (Б. А. Серебренников), Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва
- SETÁLÁ, E. N. (1887), Zur Geschichte der Tempus- und Modusstamm-bildung in den finnisch-ugrischen Sprachen. JSFOu 2

- SIMONYI ZSIGMOND (1899), Elévült hibák és látszólagos hibák. *Nyr* 28: 193—200, 292—299
- SIMONYI ZSIGMOND (1905), A magyar nyelv. Budapest
- SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja I—VII. *LSFU XII/1—7*. Helsinki 1955—1981
- STEINITZ, WOLFGANG (1950), Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin
- STEINITZ, WOLFGANG (1955), Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin
- SZABÓ T. ÁDÁM (1977), Der Münchener Kodex. Wiesbaden
- SZINKOVICS JENŐ (1913), Adalékok a dunatiszai nyelvjárás szókincséhez Bács-Adorján községéből. *MNy* 9: 183—187
- TEREŠČENKO, N. M. (1966a) (H. M. Терещенко), Ненецкий язык. In: Языки народов СССР III. Москва. 376—395
- TEREŠČENKO, N. M. (1966b) (H. M. Терещенко), Нганасанский язык. In: Языки народов СССР III. Москва. 416—437
- TEREŠČENKO, N. M. (1966c) (H. M. Терещенко), Энецкий язык. In: Языки народов СССР III. Москва. 438—457
- TEREŠČENKO, N. M. (1979) (H. M. Терещенко), Нганасанский язык. Ленинград
- TEREŠČKIN, N. I. (1961) (H. I. Терешкин), Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект. Москва—Ленинград
- TESZ = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1—3. Budapest 1967—1976
- ŰMŰSZ = Új magyar tájszótár. I. kötet. Budapest 1979 és a kéziratot anyag
- Uráli etimológiai szótár. Kézirat, Budapest
- ZELLIGER ERZSÉBET (1980), Egy hiányzó láncszem történeti és leíró alaktani rendszerezésünk összekapcsolásához. *NytÉrt* 104: 775—780
- ZOLNAI GYULA (1891), Mátyusföld nyelvjárása. *Nyr* 20: 22—30, 73—86, 118—126, 168—177, 209—223, 261—268, 320—330

Randbemerkungen zur Geschichte der ungarischen Verben mit instabilem Stamm

von LÁSZLÓ HONTI

Die Verben des Ungarischen wie *lész* 'er wird' ~ *lön* 'er wurde' ~ *lénne* 'er würde' ~ *lèhet* 'er kann sein' ~ *lègyën* 'er soll sein' und *fek(ü)szik* 'er liegt' ~ *feküdjön* 'er soll liegen' usw., die in den Grammatiken der ungarischen Sprache einerseits als durch *sz* erweiterte *v*-stämmige andererseits als durch *sz* und *d* erweiterte *v*-stämmige Verben eingestuft worden sind, werden vom Verfasser als Verben mit instabilem Stamm bezeichnet.

1. Die Hauptstammalternanten, d. h. die mit auslautendem Vokal (*lè-het* 'er kann sein') bzw. mit *v* (*lèv-ő* 'seiend'), stammen spätestens aus der uralischen Grundsprache. Die beiden Gruppen der instabilen Stämme gehören einem und demselben Stammtyp an, man kann ja auch in der ersten Subgruppe mit einem latenten *d*-Stamm, welches *d* auf dem größten Teil des ungarischen Sprachgebietes von dem nachfolgenden Konsonanten assimiliert wurde: *lédne* ≈ *lénne*, rechnen.

2. Nach der Auffassung des Verfassers sind sowohl die Annahme der Tempus-suffixlosigkeit der Formen wie *lön* 'er wurde' ~ *lén* id. als auch deren Erklärung aus participium praesentis unbegründet, sie lassen sich nämlich genauso wie *látta* 'er sah', *néze* 'er schaute' usw. anhand des finnisch-uralischen Präteritalsuffixes **j* erklären. Weiterhin wird die Ansicht bezweifelt, wonach der sog. Aorist im Samojedischen, die tempussuffixlose Vergangenheit im Ostjakischen und die Erzählformen der ungarischen Verben mit instabilem Stamm (*lön* ~ *lén*) die Vertreter eines angeblichen Aorists der uralischen Grundsprache seien.

3. Im Zusammenhang mit den Erzählformen der Verben mit instabilem Stamm wird auch die Frage nach dem Alter des Unterschieds zwischen den Formen der 3. P. Sing. in der subjektiven und der objektiven Konjugation des Ungarischen kurz berührt und darauf gefolgert, daß die Doppelheit nicht das Produkt eines ziemlich späten Kurzwerdens des auslautenden Langvokals in der altungarischen Periode sein konnte sondern die beiden Formen sind im Laufe der ungarischen Sprachgeschichte immer auseinandergehalten gewesen.

